

Nyevangelismen og striden om forsoningen og kirkesynet i tiden efter Rosenius

Resumé

I artiklen skildres først baggrunden for nyevangelismen (også kaldet rosenianismen) og dernæst dens fremvækst med uenighed i kirkesynet. Derpå omtales baptismens fremvækst med Anders Wiberg som leder. Derefter beskrives Evangelisk Alliances virke og sprængning. Efterfølgende nævnes oprettelsen af Evangeliska Fosterlands- Stiftelsen. Derpå beskrives Paul Peter Waldenströms baggrund, opvækst og uddannelse. Derefter bringes Waldenströms egen skildring af sit fællesskab med Rosenius i studieårene. Efter Rosenius' død blev Waldenström som 29-årig hans efterfølger som redaktør af *Pietisten*. Dermed blev Waldenström en af lederne inden for nyevangelismen, hvor han i begyndelsen lagde vægt på at videreføre Rosenius' åndelige linje. Derpå bringes Waldenströms egen skildring af årsagen til hans overbevisning om en ny forståelse af forsoningen, som han offentliggjorde i 1872 i *Pietisten*. Artiklen giver dernæst en fremstilling af den bibelsk-luthersk-rosenianske forståelse af forsoningen med citater fra de lutherske bekendelsesskrifter. Efterfølgende bringes en sammenligning af Rosenius' og Waldenströms forståelse af forsoningen. Derefter skildres forløbet af den heftige strid om forsoningen, der opstod inden for nyevangelismen, hvor Waldenström også inddrog kirkesynet i striden. Resultatet blev en sprængning af nyevangelismen og dannelsen af Svenska Missionsförbundet i 1878.

Keywords

Baggrunden for nyevangelismen. Nyevangelismens fremvækst. Baptismens fremvækst. Evangelisk Alliance. Evangeliska Fosterlands- Stiftelsen. Waldenströms opvækst og uddannelse, redaktør af *Pietisten*, ny forståelse af forsoningen, forsoningsstrid, sprængning af nyevangelismen.

Artiklens formål

Formålet med artiklen er at beskrive baggrunden for nyevangelismen, dens fremvækst med dens uenighed i kirkesynet, baptismens fremvækst, dannelsen og sprængningen af Evangelisk Alliance og etableringen af Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen. Derefter vil jeg beskrive Paul Peter Waldenströms teologiske udvikling og hans forståelse af forsoningen. Dernæst vil jeg redegøre for den lutherske/Rosenius' forståelse af forsoningen. Derpå vil jeg sammenligne Rosenius' forståelse af forsoningen med Waldenströms forståelse. Dernæst vil jeg fremstille selve forsoningsstridens forløb, hvor jeg også vil beskrive, hvordan Waldenström tillige inddrog kirkesynet i striden. Til sidst vil jeg redegøre for, hvad forsoningsstriden og uenigheden i kirkesynet medførte af ændringer i svensk kirkeliv.

Nyevangelismens baggrund

I Sverige kom både kristendommen med Ansgar, reformationen og pietismen fra Tyskland, så den svenske kirke med dens gudstjenesteform, salmebog og andagtslitteratur på forskellig måde bærer præg af den tyske arv. Ved indgangen til 1840'erne var det endnu den evangelisk-lutherske kirke, som tilgodeså det svenske folks religiøse behov. Sognekirken var det rum, hvor menigheden mødtes til gudstjeneste, og hvor menighedens nadverberettigede medlemmer nogle gange om året fejrede Herrens nadver. Der fandtes intet alternativ til menighedens præst, når det gjaldt forkyndelse og sakramenteforvaltning. Kirken nåede ud til hele folket, og ingen blev efterladt uden for det kristne

fællesskab, medmindre man bevidst undgik kirken. Kirken fulgte den enkelte fra fødsel til død. Det første møde med det enkelte individ var dåben, som indlemmede barnet i menigheden. Lige så almindelig som dåben var også konfirmationen med forudgående undervisning i kristendommen, ligesom kirken ved forskellige initiativer prøvede at sikre, at kristen kundskab og indsigt var på et acceptabelt niveau. Ægteskabet fik gyldighed og kristen karakter ved kirkens vielse. Ved begravelsen blev den ring sluttet, som kirken omgav det enkelte menneske med. Kirken blev regnet som noget af det både naturlige og selvfølgelige i livet, som det store flertal i befolkningen heller ikke stillede spørgsmål til eller ønskede at stille sig uden for eller afviste at blive en del af. Det blev sikkert heller ikke opfattet som et personligt valg at leve med i kirken. Gennem generationer var der skabt en vidtgående ensartethed i normer, holdninger og optræden, og der fandtes ikke noget alternativ. Den svenske kirke faldt sammen med det religiøse liv i Sverige. Men det er vanskeligt at sige, hvor megen levende tro på Kristus, der fandtes i det svenske folk i den lidt stive præstestyrede kirke. Det præg, som den borgerlige og kirkelige lovgivning i århundrederne siden reformationen havde givet det svenske samfund, havde skabt en udelt religiøs enhed, og kirken havde også gennem katekismusundervisning og salmebogen givet det svenske folk en viden om, hvad kristendom er. I løbet af 1800-tallet skete der imidlertid store ændringer i svensk kirkeliv, som vil blive beskrevet i denne artikel.

Det skal først understreges, at fra begyndelsen af 1800-tallet begyndte svensk kristendom i modsætning til tidligere at blive præget af engelsk reformert kristendom. Som følge af den store evangeliske vækkelse i Storbritanien ved det 18. århundredes slutning (Andersen 1921, 3-20) blev der i flere kredse i England skabt en overbevisning om, at evangeliet om frelsen i Jesu navn skulle forkyndes for alle folkeslag. Det fik til følge, at der blev truffet nogle beslutninger og etableret nogle nye organisationer, der fik stor betydning ikke alene i Storbritannien, men i en lang række andre lande. Ønsker man at studere den evangeliske vækkelse i Storbritanien i en bredere kontekst henvises til Bebbington 2002. Carl Olof Rosenius' (1816-1868) far Anders Rosenius (1780-1841) viste stor interesse for de nye initiativer, der voksede frem i Sverige inspireret af vækkelsen i Storbritanien. Hans vurdering var, at disse initiativer kunne fremme Guds rige i det svenske folk.

Det første initiativ var stiftelsen den 22. september 1795 af *The London Missionary Society* (*Londoner-Missionsselskabet*). Dette var "Vækkelsens Selskab fremfor andre", der besluttede at sende evangeliet, ikke presbyterianisme, independentisme osv. ud til hedningelandene (Holmquist & Nørregaard 1951, 60). Det var i den første tid et af verdens største missionsselskaber (Olafsson 1989, 254, note 2).

Det næste initiativ var dannelsen af *Traktatselskabet* af 1799 (Religious Tract Society), hvis motto var vækkelse og mission (Andersen 1921, 10; Ribbner 1957, 14-20). Lederne i den store engelske vækkelse og stifterne af *Traktatselskabet* af 1799 havde et enkelt og direkte budskab, som de ville nå alle mennesker med. De ville prædike omvendelse "from sin to salvation" (Ribbner 1957, 8). For at nå så mange mennesker som muligt udarbejdede lederne i *Traktatselskabet* af 1799 små traktater med et klart budskab og en appel til læseren om at tage stilling til Jesus Kristus.

En hoveddrivkraft i den engelske vækkelse var dens fornyelse af tilliden til Bibelens autoritet. Det skabte et stærkt engagement for at få Bibelen oversat og spredt til alle folkeslag. Denne klare holdning resulterede den 7. marts 1804 i et tredje initiativ: Etableringen af *The British and Foreign Bible Society* dannet med den klare vision at fremme spredning af Bibelen i hele verden oversat til

de respektive nationale sprog (Andersen 1821, 19; Ribbner 1957, 20-21; Olafsson 1989, 17). Det er tankevækkende, at den evangeliske vækkelse i Storbritannien blev udmøntet i dannelsen af dette trekløver: Et missionselskab (snart flere missionselskaber), et traktatselskab og et bibelselskab (Olafsson 1989, 16-18).

Det var først i 1808, at den evangeliske vækkelse i Storbritannien fik forbindelse med Sverige. Det skete gennem to skotter John Paterson (1776-1855) og Ebenezer Henderson (1784-1858), begge børn af den skotske vækkelse og overbevist om, at de skulle rejse ud som missionærer. Deres plan var at virke som missionærer i den danske koloni Serampore nær Calcutta i Indien. De kom aldrig til Indien som missionærer, men især Paterson fik stor betydning for det kirkelige liv i Sverige (Westin 1956, 24-25; Jarlert 2001, 107.110). Resultatet blev, at Paterson og Henderson gennem deres kontakter til *Traktatselskabet* af 1799 (Religious Tract Society) og *The British and Foreign Bible Society* helligede sig at arbejde dels for traktatsagen og dels for bibelsagen først i Norden, siden i Rusland og det indre Asien (Andersen 1921, 23; Österlin 1997, 176-177).

Henderson lagde megen arbejdskraft i Danmark, hvor han blev initiativtager til oprettelsen af Det danske Bibelselskab i 1814 (Olafsson 1989), mens Paterson især kom til at virke i Sverige, hvor han bl.a. var den drivende kraft bag oprettelsen af *Evangeliska Sällskapet*. Det begyndte med, at Paterson kom til Stockholm den 22. januar 1808, hvor han kom i kontakt med Brødremenigheden i byen. I den forsamling fremlagde han sine planer om at sprede traktater og bibler, ligesom han talte med en række enkeltpersoner. Den 29. februar 1808 oprettedes *Evangeliska Sällskapet* (Westin 1929, 77-80; Ribbner 1957, 47- 52; Arvastson og Andrén 1967, 14; Järpemo 1977, 9-11; Jarlert 2001, 107). Carl Olof Rosenius' far Anders Rosenius blev allerede i 1812 indvalgt i ledelsen af *Evangeliska Sällskapet* (Lodin 1933, 141).

Med oprettelsen af *Evangeliska Sällskapet* begyndte en ny tid i Sverige, hvor traktatevangelisation for mange fik en fremtrædende plads. I årene 1808-1814 trykte *Evangeliska Sällskapet* 32 traktater, hvor de fleste var oversat fra engelsk og tysk, men nogle få var skrevet af svenskere. Mange traktater kom i nye oplag. Traktaterne med det enkle og klare budskab om frelsen i Jesus Kristus blev modtaget af mange svenskere.

Paterson brændte imidlertid endnu mere for at sprede både NT og hele Bibelen til det svenske folk. Det arbejdede han på inden for *Evangeliska Sällskapet*, hvor han efter en henvendelse til *The British and Foreign Bible Society* fik udvirket, at *Evangeliska Sällskapet*'s komite den 14. februar 1809 blev organiseret som et bibelselskab (Arvastson og Andrén 1967, 15), der i 1810 udsendte NT i et første oplag (Arvastson og Andrén 1967, 15)). I årene frem til 1815 fik *Evangeliska Sällskapet* trykt 35.600 NT, 12.500 GT samt 1.100 eksemplarer af Salmernes bog i GT (Jarlert 2001, 110-111). Siden oprettelsen af *Evangeliska Sällskapet* var der ikke alene sket en spredning af traktater, men også af GT og NT. Der blev også oprettet en række regionale bibelselskaber, der i 1815 sluttede med oprettelsen af *Svenska Bibelsällskapet* (Ribbner 1957, 80-81; Arvastson og Andrén 1967, 16; Jarlert 2001, 110-111).

I forlængelse af oprettelsen af *Evangeliska Sällskapet* og *Svenska Bibelsällskapet* begyndte der også i Sverige at opstå en vis interesse for ydre mission. Nogle fulgte med interesse med i Brødremenighedens ydre missions arbejde, mens andre læste om det ydre missions arbejde, der var begyndt i Storbritannien (Sundkler 1937, 22-27). Men det at skabe og mobilisere et svensk engagement for ydre mission krævede et langt og sejt træk (Westin 1929, 74-80.87-92; jf. Danbolt

1947). Der var imidlertid enkeltpersoner, der tidligt engagerede sig i både traktatmission, bibelspredning og ydre mission. En af dem var Anders Rosenius (Lodin 1933, 139.141-142; Lodin 1956, 21).

Udover læsningen af Luther (Kofod-Svendsen 2017) var baggrunden for Rosenius *Norrlandsläseriet* (Edquist 1917; Nordberg 1936; Holmquist 1939; Rodén 1942; Holmgren 1948; Ahnquist 1972; Marklund 1990). For nyevangelismens udbredelse i Sverige havde tidligere vækkelser og især hernehutismen stor betydning (Ekman 1896, 1-375; Jacobsson 1908; Ekman/Ollén 1921, 7-253; Pleijel 1925; Pleijel 1935; Pleijel 1938; Rodén 1938; Rodén 1941; Rodén 1943; Rodén 1952; Balling & Lindhardt 1979, 193-196.314-322; Nordbäck 2004). Hvad pietismen angår, havde den i Sverige delt sig i to hovedretninger: 1. Den kirketro pietisme (Lindgren 1879), der ligesom hernehutismen fik stor betydning for nyevangelismens udbredelse og 2. Radikalpietismen, der med Johan Conrad Dippel (1673-1734) fik relativ stor betydning for udviklingen i Sverige (Henning 1881). Eftersom radikalpietismen udviklede sig, så de forkastede barnedåben, fornægtede dåbens betydning, opfattede nadveren som en ceremoni og ikke som et sakramente og alene talte om Kristus i os (Lenhammar 2000, 71), fik radikalpietismen ikke megen betydning for nyevangelismens udbredelse. Carola Nordbäck redegør i sin afhandling *Samvetets röst* for, hvordan mødet mellem den lutherske ordodoksi og den konservative pietisme skabte kirkelige miljøer, der var modtagelige for den senere nyevangelisme (Nordbäck 2004).

C.O. Rosenius – det menneskelige redskab for nyevangelismen

Rosenius voksede op i et åbent og evangeliserende præstehjem, der var inspireret af den engelske vækkelse og med i de organisationer i Sverige, der var en frugt af den engelske vækkelse. Han ønskede tidligt at blive præst, men kunne af forskellige årsager ikke gennemføre det teologiske studium især på grund af depressioner og en åndelig krise. I den situation mødte han George Scott (Moberg & Sandell 1868, 1-44; Ekman 1898, 386-439; Ekman/Ollén 1921, 254-299; Holmquist 1923; Lodin 1933, 297-394; Westin 1935, 117-125; Lodin 1956, 1-87).

Hvem var George Scott, som hjalp Rosenius i hans åndelige krise? – nyevangelismens forbereder

Fra begyndelsen af 1800-tallet var der i Stockholms området begyndt et industrielt opsving, som krævede udenlandsk kapital og kompetence. Den engelske ingeniør og erhvervsmand Samuel Owen (1774-1854) kom i foråret 1804 til Stockholm for at lede en virksomhed, hvor det første dampskib blev bygget. Fra 1806 var han fast bosat i Sverige. Som aktiv og nidkær metodist havde Owen sørget for, at metodistprædikanten Joseph Rayner Stephens (1805-1879) fra 1826 blev religionslærer for de engelske familier. De engelske metodister sendte Stephens som missionær til Stockholm. Da det stred mod den svenske religionslovgivning, at der ankom metodistmissionærer til Sverige, blev Stephens hos de svenske kirkelige myndigheder registreret som religionslærer for englændere bosat i Sverige. I december 1826 indrettede metodisterne en pavillon med plads til 200-300 mennesker til Sveriges første ”Engelska, Wesleyanska Metodistiska” kapel. Til Stephens engelske gudstjenester kom der hurtigt adskillige svenskere, blandt andet en del studerende. I december 1827 begyndte Stephens også at prædike på svensk. Da blev det engelske kapel, som det blev kaldt, sprængfyldt, og flere måtte gå forgæves. Stephens havde aldrig altergang i forbindelse

med sine gudstjenester. I 1829 vendte han tilbage til England (Moberg & Sandell 1868, 42-43; Westin 1929, 92-115.665-672; Lodin 1933, 299-302; Jarlert, 2001, 131).

George Scott (1804-1874) var født i Edinburgh, Skotland, og var vokset op i en familie, der var aktiv i den skotske presbyterianske kirke. Familien havde dog inden George Scotts fødsel været medlem af Metodistkirken. Gennem sin kommende hustru fik Scott kontakt til Metodistkirken, hvor han flittigt studerede John Wesleys skrifter. I 1827 havde han en omvendelsesoplevelse, der mindede om John Wesleys. Derefter begyndte han en nidkær virksomhed som lægprædikant. Scott havde flittigt studeret sin bibel, han havde læst meget af John Wesley og også en del pastoral teologi, men han havde ikke fået en egentlig teologisk uddannelse. Han blev ordineret i Metodistkirken den 12. juli i 1830 som en klar repræsentant for den metodistiske vækkelses- og omvendelsesforkyndelse (Westin 1929, 120. 122.125-129). Scott kom til Sverige den 5. august 1830 (Westin 1929, 167) og var i august 1839, hvor Rosenius kontaktede ham, den åndelige leder af et livskraftigt evangeliserende arbejde i Stockholm (Westin 1929, 199-230.345-504).

Scotts primære arbejde var at være præst for den metodistiske menighed af indvandrede englændere, der udgjorde kredsen omkring Samuel Owen, som i Joseph Stephens' tid havde fået navn af "Society". Allerede den 27. september 1830 havde Scott organiseret denne kreds til en egentlig metodistisk "Society" med medlemskort. Medlemskort kunne først tildeles, når den enkelte skønnedes åndelig moden til det (Westin 1929, 167-169). En del nye medlemmer blev vundet, og i begyndelsen af december 1830 var antallet af medlemmer 15, hvoraf nogle var svenskere. Dette tal forblev den omtrentlige størrelse af den egentlige metodistiske menighed i Stockholm i løbet af Scotts knapt 12-årige ophold i byen. Ganske vist lykkedes det Scott at hverve nogle nye medlemmer i løbet af opholdet i Stockholm, men samtidig måtte han slette nogle af medlemslisten på grund af dødsfald, flytning eller frafald fra menigheden. Nogle af Samuel Owens engelske arbejdere var katolikker og ønskede ikke at deltage i metodistiske aktiviteter. Flere af de engelske arbejdere kendte kun lidt til det svenske sprog og følte sig meget isolerede. Nogle endte i et spiritusmisbrug, andre blev hjemsendt, fordi de ikke passede deres arbejde. Scott havde meget ringe succes med at få disse forskellige englændere inddraget i den metodistiske menighed, som han ønskede at betjene ikke alene med engelske gudstjenester hver søndag i det engelske kapel, men også med den særlige metodistiske praksis for disciplin, sjælesorg og helliggørelsesmetodik. Ud over gudstjenesterne om søndagen holdt Scott også hverdagsgudstjenester i det engelske kapel og undertiden andre strategiske steder i byen. Han havde også enkelte dåb og begravelser, ligesom han var meget flittig til at uddele kristen opbyggelig litteratur. I sin forståelse af dåben afviste han dåbens genfødende virkning, ligesom han afviste transsubstantiationslæren i nadveren. Nadveren havde for ham alene en rent symbolsk karakter som et mindemåltid (Westin 1929, 176). Men ellers havde han på mange måder en klassisk teologi: 1. Han understregede med stor kraft Bibelens autoritet. 2. Han lagde vægt på at understrege syndefaldets radikale konsekvenser helt på linje med Confessio Augustana artikel 2. 3. Han stod helhjertet bag den gamle objektive forsoningslære. 4. I retfærdiggørelseslæren var han også helt bibelsk. 5. Han tilsluttede sig den klassiske lære om kødets opstandelse og den dobbelte udgang efter dommen. 6. Han betonedede menneskets ansvar og polemiserede mod prædestinationen. 7. Han var en typisk metodistisk vækkelsesprædikant, hvor genfødslen var det centrale punkt. For ham var genfødslen en oplevelse, som både en selv og andre

kunne mærke. Scott inddrog ikke dåben. Det afgørende spørgsmål blev, om man havde erfaret genfødslen, ikke om man var døbt. Men genfødslen var Helligåndens værk (Westin 1929, 231-235).

Dernæst udøvede han sjælesorg især ved husbesøg, ligesom han gav kristendomsundervisning til børn og unge. Endelig dannede han også klasser (mindre grupper), som samledes hver uge. I klasserne gav han kristendomsundervisning, ligesom han havde tilsyn med de enkelte medlemmer og deres åndelige udvikling. Det hørte med til den metodistiske menighedsordning, at hvert enkelt medlem hvert kvartal skulle til en åndelig samtale/åndelig prøvning hos præsten. Det var forudsætningen for, at man fik sit medlemskort fornyet (Westin 1929, 171-172).

Scotts brede virke i Sverige

Da Scott i begyndelsen af november 1831 begyndte at holde prædikener på svensk i det engelske kapel og samlede mange svenske tilhørere, fulgte han i sin forgængers spor. Men derved kom han i konflikt med den daværende svenske lovgivning. Problemet var ikke, at han prædikede på svensk, for den svenske lovgivning sagde ikke noget om gudstjenestesproget, men det var i strid med svensk lovgivning at indbyde svenskere til en ikke-luthersk gudstjeneste. Det var forbudt, ligesom det for svenske statsborgere var forbundet med bødestraf at besøge en sådan gudstjeneste. Når Scott begyndte at holde bibeludlægninger, klassemøder og bedemøder for svenskere i sit private hjem og i andre hjem, forbrød han sig også imod konventikelplakatet af 1726 (Holmquist 1940, 154-157) og imod religionsloven af 1735 (*Kyrko-Lagen af 1686* med senere tilføjelser; Sandewall 1961, 17-45; Kjollerström 1971, 271-277). Til spørgsmålet om religionsfrihed se også Gladh 1953.

Baggrunden for, at Scott påbegyndte en så ivrig virksomhed blandt svenskere, var utvivlsomt, at han havde fået et meget negativt syn på det åndelige liv i Sverige. Det findes der flere vidnesbyrd om (Westin 1929, 200-205). Dertil kom hans metodistiske åndelige nidkærhed for menneskers evige frelse. Ud fra dette tyder meget på, at Scott har følt sig kaldet til at formidle det frelsende evangelium til det svenske folk.

Da Scott begyndte at holde gudstjenester på svensk i Stockholm, havde han et dobbelt formål: Han ønskede dels, at svenskerne blev omvendt til en levende tro på Kristus, og dels at de omvendte svenskere blev aktive medlemmer af den metodistiske menighed. Til Scotts engelske klassemøder var der også flere svenske deltagere. Ikke så længe efter at Scott havde påbegyndt sine svenske gudstjenester, blev der trængsel i det engelske kapel. Scott skrev den 3. februar 1832 til den metodistiske ledelse i London, at han var overbevist om, at man til svenske gudstjenester i Stockholm regelmæssigt kunne samle over 2.000 tilhørere, men i det engelske kapel kunne man med ekstra bænke og stole højst skaffe plads til 500 tilhørere (Westin 1929, 211). Ud over de svenske gudstjenester begyndte Scott at holde forskellige møder såsom bibelstudiekredse, bedemøder, vidnemøder og sangaftener både i sit eget hjem, i andre private hjem og andre egnede mødelokaler. Til nogle arrangementer var der kun få deltagere, til andre væsentlig flere. Ved Scotts arrangementer deltog blandt andet flere fra Brødremenigheden i Stockholm. Scotts vækkelsesprædikener nåede dagens svenskere, og flere ønskede samtaler med Scott om deres evige frelse.

Scotts fremgang medførte også, at hovedstadens kirkelige myndigheder begyndte at interessere sig for hans forskellige aktiviteter. Siden Stephens' tid havde man holdt svenske prædikener, så der var

skabt en vis præcedens. Metodistmissionen var der vel heller ikke grund til at skride ind over for, da den ikke havde skabt nogen særlig uro. Den største mistro var rettet mod Scotts øgede prædikevirksomhed i forskellige sammenhænge.

For Scott kom det til at stå stadig klarere, at det vigtigste var at nå det svenske folk med evangeliet, ikke at optræde som metodist. Denne grundholdning kom til at præge både hans forkyndelse og hele hans virksomhed. I de følgende år kastede Scott sig især – i tillæg til præstetjenesten for den lille metodistiske menighed – over følgende tre områder: 1. Bibel- og traktatspredning. 2. Missionsspørgsmålet. 3. Afholdsspørgsmålet.

1. Bibelspredning og evangelisk traktatmission. Det svenske Bibelselskab havde i mange år stået for bibelspredning, men blandt andet en strid med British and Foreign Bible Society om de apokryfe skrifter havde svækket bibelspredningen, idet British and Foreign Bible Society i 1825 havde truffet den principielle beslutning ikke at medvirke til trykning og formidling af bibler, hvis de apokryfe skrifter var indeholdt i Bibelen. Takket være sit engagement i bibelspredning og sine engelske kontakter lykkedes det Scott at fremme bibelspredningen i Sverige (Westin 1929, 258-264; Österlin 1997, 177; Jarlert 2001, 112-113; Berntson et al. 2012, 260-261). Evangeliska sällskapet fra 1808 havde fremmet traktatspredning, men var i 1830'erne kommet ind i en svaghedsperiode (Westin 1929, 246-264; Ribbner 1957, 131-133). Scott kom med i komiteen, og han magtede at skabe ny aktivitet, blandt andet fordi han gennem sine kontakter til det engelske Religious Tract Society kunne skaffe penge til det svenske arbejde (Ribbner 1957, 135-174).

2. Det var et missionsselskab, der havde sendt Scott som missionær til Stockholm. The Wesleyan Methodist Missionary Society havde allerede nået en betydelig udvikling med 230 missionærer, hvoraf ca. 30 var i kristne lande, altså i samme stilling som Scott. Det var derfor naturligt, at en nidkær mand som Scott, der kendte missionssagen fra sit hjemland, gjorde en pionerindsats for ydre mission. Han arrangerede allerede i 1830 hver mandag aften i den metodistiske menighed en sammenkomst, hvor man bad for missionssagen. Det var imidlertid først, da Scott holdt disse arrangementer på svensk, at missionssagen slog igennem. I løbet af kort tid var det engelske kapel fyldt med deltagere, hvor Scott ved disse møder orienterede om ydre mission i forskellige lande, læste fra missionærbreve og bad for ydre mission. Meget af den information, Scott havde, fandtes i forskellige engelske blade og var dermed ikke tilgængelig for svenske læsere. Det var baggrunden for, at Scott i 1834 medvirkede til at påbegynde udgivelsen af en *Missions-Tidning* og til oprettelsen af *Svenska Missionssällskapet* i 1835 (Westin 1929, 311-332; Lodin 1933, 297-394; Sundkler 1937, 45-50; Järpemo 1977, 24-27; Österlin 1997, 178; Jarlert 2001, 115.133; Berntson et al. 2012, 260).

3. Scott var en ivrig afholdsmand, hvilket udsprang af en dyb overbevisning om alkoholens skadevirkning og også af et etisk patos for et godt menneskeliv. Også i det spørgsmål samarbejdede han med Samuel Owen, der i sin virksomhed havde set alkoholens skadevirkninger på flere af sine medarbejdere. I 1831 stiftede Owen og Scott en afholdsforening i Stockholm efter anglo-amerikansk mønster, som fik stor betydning for de afholdsinitiativer, der voksede frem i Sverige (Westin 1929, 270-290.333-344; Berntson et al. 2012, 261).

Scotts initiativer med bibel- og traktatspredning og hans engagement i missions- og afholdssagen medførte uden tvivl en vækst i hans øvrige virksomhed. Dog var der ikke vækst i den lille metodistiske menighed, og han fik heller ikke øget kontakt med de øvrige englændere i byen. Det blev også i stigende grad svenskere, han satsede på at komme i kontakt med. I 1838 holdt han

således 39 prædikener på engelsk og 63 på svensk. Det var ikke alene fromme kredse i Stockholm, han kom i kontakt med, men kredse ude i landet. Rundt om i landet var der også læserkredse, der rettede blikket mod det engelske kapel som et centrum for læserne og levende kristendom. Han citerede også flere ledende svenskere, der beskrev, hvor stor betydning Scott havde haft for bibel- og traktatspredningen i Sverige. I den sammenhæng betonedede han betydningen af, at der blev bygget en stor kirkesal i Stockholm, der ikke alene samlede mange mennesker til gudstjenester og møder, men som kunne blive et centrum for en kommende svensk folkevækkelse.

Man må sige, at Scotts ønske om i Sverige at gå i Wesleys fodspor havde store svagheder. Wesley virkede i sin egen kirke, som havde ordineret ham og givet ham embede, og som han nationalt hørte sammen med. Scott havde intet af det i sit forhold til den svenske kirke. Scott stod for en fremmed trosbekendelse i Sverige, og han manglede ethvert legalt fundament til i Sverige at kunne realisere, hvad Wesley havde gjort i England. Scott vurderede, at der burde bygges en kirkesal med plads til mindst 1.200 mennesker til de svenske arrangementer, mens en kirkesal med plads til 70-100 mennesker ville være passende for de engelske gudstjenester og øvrige arrangementer. Scott foreslog, at han foretog en større møderejse i England for at indsamle penge til kirkebyggeriet. Det tilsluttede den metodistiske missionskomite i London sig. Scott med familie rejste til London, hvorefter han i England gennemførte en omfattende møderejse, hvor han indsamlede overordentlig mange penge til det påtænkte kirkebyggeri i Stockholm.

Scott var ikke alene en meget dygtig fundraiser, men han havde også både politisk næse og evne til at knytte kontakter til indflydelsesrige personer i både kirke og samfund. Resultatet blev, at han var kommet i ledelsen af Evangeliska Sällskapet, Svenska Bibelsällskapet og Svenska Missionssällskapet. Dermed mødtes han på lige fod med en række indflydelsesrige personer i kirken. Samtidig kunne enhver se, at Scotts oprindelige hovedopgave: at være præst for en lille gruppe diasporametodister var indskrænket til et minimum. Al hans tankekraft og energi blev brugt på at udbygge den svenske virksomhed. For Scott var der fremgang for hans arbejde med både traktatspredning, bibelspredning, missionssagen og afholdssagen. Det spørgsmål melder sig: Var Scotts inderste ønske at være redskab for en åndelig vækkelse i den svenske kirke, eller havde han tillige den bagtanke, at vækkelsen til sidst skulle føre til en metodistisk ekspansion i Sverige? Scott selv behandlede spørgsmålet under et besøg i England i sommeren 1837, hvor han sendte et brev til *The Wesleyan Meth. Magazine* (Westin 1929, 381). I brevet understregede han, at han i Sverige, ligesom Wesley havde villet i England, ville arbejde for en gennemgribende åndelig fornyelse i hele den svenske kirke og dens forskellige institutioner. Scott håbede, at den svenske kirkes ledelse ville tage imod den fornyelse og lade sig præge af den. Hvis den svenske kirkes ledelse derimod afviste den åndelige fornyelse, så det førte til separation, var det imidlertid hverken hans ønske eller ansvar. Han ville i alle tilfælde af alle kræfter arbejde på åndelig vækkelse og fornyelse i den svenske kirke (Westin 1929, 381).

I slutningen af 1838 indgik Scott en aftale med arkitekt Blackwood, der var søn af en skotte, om at forestå byggeriet af den nye kirke, som fik plads til mere end 1.100 mennesker. Den 24.-25. oktober 1840 fandt indvielsen af den engelske kirke sted (Moberg & Sandell 1868, 43). De medvirkende, hvor Scott som sædvanligt havde tænkt taktisk, var den norrlandske vækkelsesleder Pehr Brandell (1781-1841; Rodén 1943, 123-132) med mange kontakter til Lutherlæserne og professor, senere biskop Johan Henrik Thomander (1798-1865; Österlin 1960, 392.398) med mange kontakter i den

svenske kirke. Dermed havde Scott signaleret, at han både ønskede kontakt med de vakte kredse og med den officielle svenske kirke. Den nye store kirke blev hurtigt fyldt, når Scott holdt sine svenske gudstjenester. Det var ikke alene indbyggere i Stockholm, der søgte til gudstjeneste i den engelske kirke, men Scott var blevet så kendt rundt om i Sverige, at borgere fra hele landet søgte til gudstjeneste i den engelske kirke, når muligheden opstod. En af dem, der kom til gudstjeneste i den engelske kirke, var guitarspilleren og sangeren Oscar Ahnfelt (1813-1882) opvokset i Skåne (Westin 1929, 505; Persson 1944, 20-22; Lövgren 1966, 28-29).

Scott ønskede at udvikle en vækkelsesbevægelse inden for den svenske kirke, som var loyal mod kirken (Newman 1932, 220-223; Lodin 1933, 307). Den holdning var også fremherskende blandt mange Luther-læsere rundt omkring i landet. På samme tid var Scott præst for en metodistisk menighed i Stockholm. Det signalerede ikke at være en del af den svenske lutherske kirke. Samtidig virkede dragningen mod separatisme tillokkende især på dem, der havde forbindelse med England og USA. Man må huske på, at den store svenske udvandring begyndte ved denne tid, hvor ca. 1,4 mill. personer over de næste årtier forlod Sverige for at finde sig et nyt liv i andre lande, heraf ca. 1,2 mill. i USA (Stephenson 1932; Westin 1932; Larspers 2014 og 2016). Udvandrerne mødte i USA forskellige frikirker, som de ofte tilsluttede sig, eller de dannede en luthersk frikirke. Udvandrerne stod i stadig kontakt med familier hjemme i Sverige, og nogle indvandrere vendte tilbage til Sverige. På den måde blev frikirketanken og separatisme fra den svenske kirke holdt levende i vækkelsen inden for den svenske kirke (Granquist 2016, 111-126).

Scott og Rosenius i samarbejde

Scott fik først kontakt med Anders Wiberg (1816-1887), der kendte norrlandslæserne fra sin opvækst i Hälsingland. Han kom ifølge egne oplysninger til Stockholm i februar eller marts i 1839, hvor det var hans hensigt at tage den filosofiske doktorgrad. Han sluttede sig hurtigt til Scotts gudstjenester og blev personligt bekendt med ham. Han fortæller i sine erindringer, at Scott opfordrede ham til at blive redaktør af det eneste missionsblad, som på den tid blev udgivet i Sverige, nemlig *Missions Tidning*, som Wiberg blev redaktør af i 1840-1842 (Utgifvarne 1916, 16-18; Ekman/Ollén 1921, 357-361; Westin 1929, 525-529; Lodin 1933, 339-340).

Scott lærte Rosenius at kende, fordi Rosenius midt i august 1839 (Moberg & Sandell 1868, 37) søgte sjælesørgerisk hjælp hos ham, men under deres fortsatte forbindelse blev Scott også opmærksom på Rosenius' evner. Rosenius deltog ikke alene i Scotts gudstjenester, men han fik også venner i kredsen omkring Scott. Mens han normalt tog hjem til sin familie i ferierne, fejrede han julen 1839 blandt de nye venner i Stockholm. Også nytårsdag 1840 tilbragte han sammen med nogle venner. De bad ham læse noget af Guds ord for dem. Rosenius holdt da en bibeltime i vennekredsen over Es 53, hvor han især betonedede ordene: "Herren kastade allas våra synder uppå Honom". I løbet af vinteren 1840 holdt Rosenius hver lørdag eftermiddag en bibeltime over Romerbrevet for vennerne i Stockholm (Moberg & Sandell 1868, 44). Scott mente imidlertid ikke, at det ville være tilstrækkeligt til at dække hans behov for hjælp i sit voksende arbejde blandt svenskerne, at han havde fået inddraget Wiberg som sin medhjælp. Derfor rettedes Scotts opmærksomhed mod Rosenius for også at få ham som medhjælp (Westin 1929, 529-543; Lodin 1933, 327-364). Min formodning er, at det er under Rosenius' oplevelse af fællesskabet i kredsen

omkring Scott, hvor han hurtigt blev anmodet om at forkynde og udlægge Guds ord, og under Scotts samtaler med Rosenius om, at han havde brug for medhjælp, at tanken opstod hos Rosenius, at han måske alligevel ikke skulle være præst i den svenske kirke, men at Gud muligvis havde en anden plan for, at hans kald til at forkynde og undervise i Guds ord ville kunne blive realiseret. Rosenius vidnede som ung for sine skolekammerater om frelsen i Jesus Kristus, og kammeraterne kaldte ham den lille eller nye Luther. Han blev tidligt opfordret til at lede en læsersammenkomst. I gymnasiet i Härnösand havde han ledet en bibelkreds for sine gymnasiekammerater, ligesom han med biskoppens tilladelse havde prædiket ved et par gudstjenester. I året efter gymnasietiden havde han som kommende stud.theol. haft en uordineret hjælpepræstetjeneste i Norrland. Dette år med megen forkyndelse og åndelige samtaler med mange af Lutherlæserne i Norrland stod for Rosenius som et ualmindeligt rigt og velsignet år (Moberg & Sandell 1868, 1-67). Det er måske også baggrunden for, at han i Stockholm i 1840, da han som 24-årig i kredsen omkring Scott mødte den jævnaldrende Anders Wiberg, og de kom til at drøfte deres kommende livsbane, at Rosenius sagde til Wiberg, at "han önskade blifva ledare för läsarne", og Wiberg bemærker så i sin biografi, at det "på ett slående sätt gick i fullbordan" (Utgifvarne 1916, 20). Der er efter min vurdering ingen tvivl om, at Rosenius på et meget tidligt tidspunkt følte et kald til at blive forkynder af Guds ord. På daværende tidspunkt i Sverige var den eneste måde at realisere det kald på at læse til præst. Rosenius var som barn blevet grundigt undervist af sin far i Svebilus' kendte katekismusforklaring fra 1689, hvor der var en stærk understregning af, at samfundet var inddelt i: *Kyrkoståndet*, *politiska ståndet* og *hushållsståndet*. I kirkestanden havde præsterne monopol på at forkynde Guds ord offentligt og forvalte sakramenterne og administrere nøgлемagten (Pleijel 1970, 30-65). I Sverige havde dengang den ordinerede præst monopol på at forkynde Guds ord i henhold til *Kyrko-Lagen* af 1686, *Kyrko-Handbok* af 1693, *Kyrko-Handbok* af 1809/1811 og *Konventikelplakatet* af 1726. Dog kunne ikke-ordinerede personer træde frem med en offentlig forkyndelse. Det kunne ske, når biskoppen gav enkeltpersoner tilladelse til at prædike, som det skete i Rosenius' tilfælde som gymnasiast (Moberg & Sandell 1868, 13-14). Det var næsten udelukkende teologistuderende eller kommende teologistuderende, der fik en sådan biskoppelig tilladelse, der efter gældende kirkeret ikke blev opfattet som værende i strid med Confessio Augustana art. 14 (Askmark 1949, 124-308; Martling 1965, 190-204). Rosenius var på daværende tidspunkt overbevist om, at han kun kunne realisere sit indre forkynderkald ved at læse teologi og blive præst i Svenska Kyrkan (Lodin 1933, 255).

På grund af sit kald til at forkynde Guds ord besluttede Rosenius tidligt at ville læse til præst. Men i hans liv viste der sig også modforestillinger mod at blive præst i den svenske kirke. Han havde i sit eget liv med sin far som eksempel erfaret, hvor hårdt det kunne være for en præst og hans familie at blive flyttet fra sogn til sogn (Lodin 1956, 18). Han havde også set, hvor opslidende det havde været ikke alene for hans far men for hele familien, da hans far blev mistænkeliggjort i forbindelse med ansøgningen til præsteembedet i Burträsk (Lodin 1956, 23-26). Rosenius var også blevet skræmt ved den tanke, han havde fået, at man som præst i den svenske kirke ville kunne blive låst inde bag sit sogns grænser. Men den store anfægtelse for Rosenius havde været, at han ikke havde magtet at komme i gang med og gennemføre det teologiske studium, som han troede havde været Guds vilje. Hvorfor havde Gud ikke givet ham kraft til det, når han så brændende havde bedt om den hjælp? Den udeblevne bøn hørte som bekendt en af årsagerne til Rosenius' store tvivlskrise på Lenna

(Moberg & Sandell 1868, 33-37). Ved samtalerne mellem Scott og Rosenius ved vi ikke, hvor konkret og kontant Scott har opfordret Rosenius til at blive hans medhjælp. Men det er givetvis en kvalificeret formodning, at Rosenius under samtalerne med Scott har set konturerne af en ny vej til at realisere sit forkynderkald, når nu hans teologiske studium var mislykkedes. Vi ved ikke, hvorfor Rosenius efter overstået tvivlskrise ikke vendte tilbage til Uppsala for at komme i gang med sit teologiske studium (Bexell 2016, 234-235). Rosenius' frygt og modvilje mod det, han kaldte verdslige fag, har han uden tvivl fortsat haft. Rosenius' fars økonomi har sikkert fortsat været sådan, at han ikke økonomisk kunne hjælpe sin søn.

Kort efter Rosenius' død skrev Scott i et engelsk blad:

Han sökte mitt råd i många wigtiga frågor rörande hans andliga lif och werksamhet, men, i synnerhet wid allt hwad som hade afseende på hans framtida bana, kände jag grannlagenheten af min egen ställning, och huru swårt det war att gifwa honom ett råd. Han sade mig, att han genom hela sin föregående uppfostran beredt sig att såsom prest ingå i den lutherska kyrkan och kunde snart nog blifwa färdig för inträde i det presterliga kallet, att han af hela sitt hjerta och sin öfwertygelse war bunden wid denna kyrkans lärosatser och inrättningar, och likwäl tweekade han att söka presterlig kallelse. Så snart jag är prestwugd, sade han, är jag bunden inom min församling, och utom dennas gränser kan jag icke gå. Han talade om en mäktig inre öfwertygelse, att Gud bestämt honom att werka för Hans sak i en mera widsträckt krets, fastän han äwen fruktade att tänka högre om sig, än han borde tänka. Jag lade honom inför Herren i bön, men wille icke bestämma hans wäg. Han lydde sin inre kallelse, hwilken jag är wiss om war af Gud, lemnade alla tankar på den presterliga wägen och blef en evangelist, som werkade med ord och gerning, hwarhelst ett tillfälle dertill yppades (Moberg & Sandell, 1868, 44).

Rosenius havde nu i flere måneder hver weekend deltaget i Scotts gudstjenester og bedemøder, ligesom han havde ført adskillige samtaler med Scott om mange slags åndelige spørgsmål, men vi ved tillige, at Scott havde omtalt sit behov for medhjælp for Rosenius. I et brev skrevet i Lenna den 16. marts 1840 til Maja Lisa Söderlund får vi et godt indtryk af, hvordan Rosenius vurderede situationen, efter at han i nogle måneder havde gennemgået Romerbrevet for nogle af vennerne i kredsen omkring Scott og ført samtaler med Scott.

I det sidste brev nævnte Rosenius også, at det var planlagt, at Scott sommeren 1841 skulle på en længere rejse til USA, der ville vare mindst ½ år. Baggrunden for Scotts rejse til USA var dobbelt. Han ville dels indsamle så mange penge, at han kunne betale de sidste gældsposter i den engelske kirke, så kirken blev gældfri, og dels ville han skaffe en langsigtet finansiering til aflønning af de svenske hjælpere, som han allerede havde knyttet til sit voksende svensktalende arbejde, og Scott drømte stadig om flere hjælpere (Westin 1929, 545-546; Lodin 1933, 362-363). I den periode skulle Rosenius prædike ved aftengudstjenesterne. Udover sin lønnede stilling som skolelærer (Moberg & Sandell, 1868, 53) brugte han ellers megen tid på sin undervisning ved klassemøderne og ved aftenandagter. Den lønnede stilling som skolelærer gav ham mulighed for udover at forsørge sig selv tillige at kunne hjælpe sin far og sine søskende med økonomiske lån. Så var han også blevet valgt som sekretær for den netop stiftede "Biträdes Missions-föreningen". Rosenius glædede sig over den tillid, der derved var blevet vist ham (Moberg & Sandell 1868, 50-55).

Hvorfor blev Rosenius ikke præst i den svenske kirke, men lægprædikant i den kirke? Det skyldtes primært en kombination af to ting: 1. Hans studium var mislykkedes, til trods for at han i lang tid havde bedt Gud om hjælp og kraft til at komme i gang med studierne og fuldføre dem. Denne manglende bønghørelse var med til at udløse hans tvivlskrise. 2. Da Scott, efter at tvivlskrisen var overvundet, kommunikerede sit behov for medhjælp på en sådan måde, at Rosenius så den situation som Guds kald til ham, betød det, at Rosenius så de nye opgaver hos Scott som den vej, han skulle gå for at realisere det forkynderkald, han havde følt og været overbevist om fra sin tidligste ungdom (Lodin 1933, 337-345).

Det var imidlertid ikke alle, der på samme kærlige og tolerante måde som hans forældre og storebror modtog Rosenius' beslutning om at skifte livsbane fra en kommende præstestilling til at blive lægmandsprædikant under metodisten Scotts ledelse (Moberg & Sandell 1868, 55-56). En ven og tidligere gymnasiekammerat ved navn Petrus, der netop var blevet præst i Norrland, skrev i et meget kærligt ordvalg til Rosenius om sin dybe bedrøvelse over at have hørt, at Rosenius havde "öfvergifwit vår lutherska kyrka och blifwit methodist" (Moberg & Sandell 1868, 56). Rosenius sendte den 26. januar 1841 sin ungdomsven et langt brev, hvor han forklarede og forsvarede sit skifte i livsbane. Rosenius indledte med at understrege, at vennen havde hørt et falsk rygte. Rosenius havde ikke forladt den lutherske lære, som han tværtimod fastholdt lige så klart som tidligere. Men der var nogle ting, som han gerne ville forklare nærmere.

1. Der var ingen metodistpræst i Sverige, der prøvede på at få medlemmer af den svenske kirke til at konvertere til metodismen.

2. Eftersom den første sætning var sand, så betød det, understregede Rosenius, at når han holdt en prædiken eller en andagt i det engelske kapel, hvad enten det skete med eller uden en opfordring af Scott, så forkyndte eller virkede han ikke for metodisme, men for kristendom. Her understregede Rosenius, at han havde forkyndt kristendom på helt samme måde som dokter Thomander og pastor Brandell og andre lutherske præster havde gjort, når de havde prædikeret i det samme kapel. Rosenius tilføjede, at han fik røde øren på sin vens vegne over, at løgnens fader sådan havde kunnet narre sin redelige ven, så han havde troet, at Rosenius ville fremme metodisme ved på linje med andre lutheranere at prædike i det engelske kapel. Rosenius tilføjede derefter, at den virkelige fare for Guds folk i Sverige var fritænkeri og den herskende gudløshed, mens Scotts virksomhed var hjælpetropper til dem, der ville forkynde Guds sande ord til det svenske folk.

3. Til sidst i sit brev gav Rosenius en lang begrundelse for, at hvis han i sin livstid kom til at virke sammen med metodistprædikanter, ville det alene ske under den forudsætning, at han kom til at virke for Kristi kirke. Rosenius ville gerne ofre sit liv og sine kræfter for Kristus og hans brud, men ikke for Wesley eller Luther, som var døde. De havde været tjenere, der ikke havde villet være hoved for menigheden. Rosenius ville gerne ofre sit liv og sin tjeneste for den ene, hellige, almindelige kirke. Dens medlemmer kunne så være så barnlige, skrev Rosenius med slet skjult henvisning til Første Korinterbrev kapitel tre, hvor nogle sagde, at de tilhørte Paulus, andre at de tilhørte Apollos, og atter andre at de tilhørte Kefas/Peter. Rosenius understregede, at det var ham lige meget, hvilket tilnavn de tog, bare de tilhørte Kristus, for så var de nemlig hans brødre, og da ville han gerne tjene dem. Rosenius ville så gerne gøre den tilføjelse, at hvis han ingen steder kunne leve og virke, hvor kirken ikke havde et øgenavn eller tilnavn, altså var en afdeling af den hele kirke, ville han helst virke inden for den afdeling, der gav ham størst frihed og den bedste anledning til at udøve en sand kristelig

praktisk virksomhed, selv om den afdeling sagde, at den holdt sig til Apollos, mens han selv sagde, at han tilhørte Paulus. Dertil tilføjede Rosenius, at bag denne vurdering lå den meget vigtige forudsætning, at selv om der kunne være forskelle mellem Paulus og Apollos, så var de dog enige i det, Rosenius kaldte kardinallærerne eller livsartiklerne. Det var for Rosenius en ufravigelig forudsætning for at gøre tjeneste i det, han kaldte en særlig kirkeafdeling, at han var enig i kirkeafdelingens kardinallære eller dens livsartikler. Når dette var sagt, bestræbte han sig til det yderste for at følge Paulus ord i Første Korintherbrev kapitel 9 vers 19-27.

Efter at Rosenius havde givet en grundig redegørelse for de lærespørgsmål, hvor metodisterne afveg fra den lutherske bekendelse, skrev han følgende:

Hwad nu de punkter angår, der methodisterna werkligen tänka något olika med oss, så will jag sluta med följande anmärkningar: Om det ej kan nekas, twärtom medgifwas, ja bewisas, at Wesley **war**, och en stor del wesleyaner **äro**, dessa olikheter **med oss** oaktadt, lefwande, sanna, benådade christna, hwad menar du, skall då icke Gud, som har intet anseende till personen, som hörer bön lika gerna af alla, äfwen gifwit dem det till lif och gudaktighet nödiga ljustet? O att wi hade mera af Christi sinne, att wi, utan att sälja sanning och öfvertygelse för kärlek och ödmjukhet, dock hade dessa Christi Andes egenskaper till den tillbörliga grad, att, under det **wi** blifwa **wår** nattwardslära trogna, och **de sin**, dock **wi** låta **dem**, så wäl som **de** låta **oss**, hafwa ett namn bland de lefwande i Israel, wara bröder, wara lemmar i den kropp, till hwars hufwud, Christus, wi ju alla hålla oss! .....Ack Petrus, lyft upp dina ögon och skåda öfwer hela Christi kyrkas historia och se! det är ett wisst wilddjur, som genomlöper dess alla perioder, en wiss afwäg, dit äfwen redligt menande, sanna christna lupit, och mycket mera de, som, blott wäckta af lagen, hafwa nit om Gud, men icke wisligen, det är en köttslighet med sken och navn af andens nit, som stundom utgjutit mycket blod, stundom wäckt pennkrig, stundom ordaträtor, neml. egoistiskt partisinne och småsinne, fördomar mot allt, som ej är ens eget, detta: utom **wår** kyrka ingen salighet.... huru herrligt att, lyftad från den lägre, jordiska, menskliga trängseln af former, skrankor och afstängningar eller, såsom en from man kallar det, gärdesgårdar af sekter och afdelningar, lyftad derifrån till den högre, fria, ljusa atmosfer, ofwanom alla smådelningar, den högre, der man ser Christus på Fadrens högra hand, Herre, Medlare och nådig Konung, icke öfwer en liten fläck, liten afdelning, utan öfwer alla, som böja knä i Hans namn, alla, som **höra Hans röst**, öfwer hela jorden, af alla slægter, folk och tungomål. O, den skaran, den ingen räkna kunde, den bestod wisst icke af blott lutheraner, lika så litet som af blott methodister. Den skaran är wisst brokig här nere en liten tid, dels bokstafligen mångfärgad, bestående af swarta afrikaner, hwita europeer, bruna amerikaner, gulbruna östasiater; dels ock i anseende till seder, meningar, kyrkoformer mångfärgad. Men en dag skall hon wara klädd i samma hwita silke, og det skall rätteligen heta: här är ingen åtskilnad. O, den skaran består ej af blott lutheraner! Då måste och du, Petrus, räcka din hand till ewig wänskap och broderskap åt många icke lutheraner, och bland dessa många methodister, bered dig på det. Och säg, skall det icke då göra dig ondt att under din enda och hela nådetid hafwa warit främmande för, ja afwiget sinnad mot denne brödraskara? O, denna högre synkrets, den är herrlig, då kan man säga, att det heter **Christi rike**. Se här min tro, fritt och oförbehållsamt bekänd: inom alla kyrkosamfund, der Christi evangelium, Christus wår rättfärdighet, wisdom, helgelse och förlossning, predikas, ehuru i det allmänna föredraget mer och mindre rent och fullständigt, i alla samfund, der dock den rena källan, bibeln, finns och föder och närer **några** lefwande lemmar, inom alla dessa samfund, de må heta lutheraner, kalvinister, hernhutare, methodister, ja katolikier, inom alla finnas **några tecken af menniskowerk**, brister, willfarelser, synder, och **några tecken af Guds werk**, nåd och sanning, samt några lefwande själar, ja, bland dessa alla afdelningar **känner Herren dem, som Honom tillhöra**. Långt, långt ware dock från mig att mena, det

alla dessa christna afdelningar äro lika goda; ju renare desto bättre....Men ack, jag wet så wäl eder rena wälmening för Guds sak. Jag mins, hur jag sjelf ifrade mot allt, som ej war Luthers, den tid jag icke såg Herrens herrlighet, icke såg Christi rike widsträcktare än lutherska kyrkan; jag menade mig göra Gudi en tjenst dermed. Nu stån I just på samma punkt, som jag den tiden stod, så att jag wet så wäl, hwad man der ser, tänker, talar. Men här felar ej redlig mening, nej ödmjukhet och ett enfaldigt öga, öppet för Guds ljus. Se här är saken: "är ditt öga enfaldigt, så warder din hela kropp ljus." (Moberg & Sandell 1868, 56-61).

Rosenius' ven havde i sit brev også spurgt, hvad Rosenius fandt bedre hos metodisterne end i den lutherske kirke. I sit svar understregede Rosenius, at han aldrig havde været i tvivl om, at læren hos lutheranerne var bedst og mest i overensstemmelse med Bibelen. Lutheranerne havde de rigtige ord og meninger. Men Rosenius beundrede metodisternes kirkeforfatning og deres praktiske livsførelse og nidkærlighed i det daglige kristenliv.

Scotts rejse til England og USA

Den 4. april 1841 påbegyndte Scott, som tidligere omtalt af Rosenius i et brev, en længere rejse til England og USA. Hans hovedopgave var fundraising, hvor han dels ville indsamle penge, så hans nye store kirkebygning kunne blive gældfri, og dels ville sikre sig økonomiske tilsagn, så han kunne betale løn til de medarbejdere, han allerede havde knyttet til sit voksende arbejde. I Scotts fravær holdt en vikar sendt fra London de engelske gudstjenester og betjente den metodistiske menighed (Westin 1929, 546) mens Rosenius holdt svenske gudstjenester hver søndag i den engelske kirke, og på hver eneste hverdagsaften holdt han aftenandagter, hvor han gennemgik Johannesevangeliet. I begyndelsen talte Rosenius ud fra et fuldt udarbejdet manuskript, men da arbejdsopgaverne voksede, følte han sig nogle gange tvunget til at ekstemperere. Endvidere begyndte Rosenius at bidrage med artikler til den *Missions-Tidning*, hvis oprettelse i 1834 Scott havde været initiativtager til (Moberg & Sandell 1868, 63). Hvordan Rosenius trivedes med de mange opgaver under Scotts udenlandsrejse, får vi et indblik i ved at læse to breve til Maja Lisa Söderlund, som han skrev til hende henholdsvis den 25. juni 1841 og den 18. august 1841. I brevene fortalte han om sit omfattende arbejde med at studere Bibelen og formidle dens indhold, som han tydeligt blomstrede op ved. Han fortalte også, at han var blevet glad for at ekstemperere, og flere af hans tilhørere havde sagt, at hans forkyndelse var blevet mere levende, når han ikke længere talte efter et fuldt udarbejdet manuskript. Han skildrede også, at han havde haft den glæde, at nogle mennesker var kommet til en levende tro på Kristus ved hans forkyndelse, mens andre havde fået en større åndelig indsigt. Han meddelte tillige, at der til gudstjenesterne søndag aften var kommet tre til fire gange så mange mennesker i august måned, som der var kommet tidligere på sommeren, hvor mange beboere i Stockholm gik lange ture. Til aftenandagterne kom der cirka 100 mennesker. I brevet i august omtalte Rosenius også sin fars død. Fyldt af sorg over tabet af sin far, glædede han sig samtidig over, at han var død i troen på sin Herre og Frelser (Moberg & Sandell 1868, 63-65). I sit sidste brev skrev Rosenius tillige: "Och aldrig kan jag nog tacka Gud för det myckna arbetet; wore icke det såsom ett medel i Guds hand, så skulle mitt melankoliska sinne å ena siden göra mig obrukbar och mitt ostyriga lättsinne å den andra. Men genom att åsnan hålles jemt inom skacklorna, kommer hon ingen wäg" (Moberg & Sandell 1868, 64).

Under sit fem måneders lange ophold i USA og Canada besøgte Scott 48 forskellige byer og holdt 145 foredrag (Westin 1929, 606). I disse foredrag skildrede han den åndelige situation i Sverige, hvor han ofte på en unuanceret måde gav en fremstilling af det i hans øjne forfærdelige åndelige frafald og det frygtelige spiritusforbrug blandt svenskerne. Scott beskrev også, hvordan mere end halvdelen af de børn, der blev født i Sverige, blev født uden for ægteskabet (Westin 1929, 606). Som rejse for at indsamle penge gik besøget forrygende godt. Jo mere dramatisk Scott skildrede det åndelige frafald, spiritusmisbrug og en løssluppen seksualmoral i Sverige, jo flere penge samlede han ind. Han fik indsamlet mange flere penge, end der var gæld i den engelske kirke, så han også fik penge til udgivelse af et kommende opbyggeligt blad med aflønning af redaktør og andre missionale projekter, som Scott drømte om at realisere. Noget af det meget vigtige, Scott opnåede, var, at han fik forhandlet en aftale på plads med *The Foreign Evangelical Society*, der gav tilsagn om at aflønne to bymissionærer i Stockholm/Sverige, der skulle arbejde under Scotts ledelse (Westin 1929, 543-546.605-606). *The Foreign Evangelical Society* var dannet i 1839 med det formål at understøtte begyndende vækkelsesbevægelser i Europa. Dets formål var netop at drive mission blandt de frafaldne kristne folk i Europa, men ikke drive hedningemission (Westin 1929, 628; Westin 1931, 18-19. I foråret 1849 blev *The Foreign Evangelical Society* sluttet sammen med et par andre selskaber. Det nye selskab fik navnet *The American and Foreign Christian Union*. Formålet var det samme som det oprindelige selskab. Selskabet var grundlagt på en alliancebasis som *Evangelisk Alliance*, men især repræsentanter for den presbyterianske kirke, der har reformatoren Jean Calvin (1509-1564) som lærefader, prægede *The Foreign Evangelical Society/The American and Foreign Christian Union* (Westin 1931, 20).

Ligeså økonomisk succesfyldt rejsen havde været for Scott, ligeså ødelæggende blev den mediemæssige fremstilling og dækning i Sverige. En svensk journalist havde nemlig overværet flere af Scotts møder og skrev under overskriften *Hurusom Pastor Scott i Amerika framfar emot Sverige* en artikel til et svensk dagblad, hvor han med det mest mistænkeliggørende og ironiske ordvalg beskrev, hvordan den englænder, som Sverige havde vist den største velvilje og generøsitet, i USA på det groveste og den mest uforskammede måde havde bagtalt og tilsvinet sit nye værtsland (Ekman 1898, 413-414; Westin 1929, 606-609). Der rejste sig en mediestorm mod Scott.

Scott opretter kristelige blade

Scott begyndte ret hurtigt, efter at han havde etableret sig som præst for den engelske metodistiske menighed i Stockholm, at arbejde på at oprette et landsdækkende opbyggeligt blad, der skulle give opbyggelige artikler til det svenske folk og samtidig gennem interessante missionsnyheder vække interesse for ydre mission. Han havde nemlig til sin glæde bemærket, at man i Sverige havde en udstrakt trykkefrihed, mens friheden til mundtlig påvirkning i større eller mindre forsamlinger var stærkt begrænset blandt andet på grund af Konventikelplakatet (Westin 1949, 179). Sammen med et par præster havde Scott besluttet, at et tidsskrift med navnet *Budbäraren* skulle udkomme 1. juli 1832. Første nummer udkom først i begyndelsen af august. Det blev efterfulgt af et par digre numre, der var domineret af den anglo-amerikanske missionsverdens bedrifter. Scotts nidkærhed for missions sagen var stor, men de første numres reformerte ensidighed vandt ikke genklang i

præstelige kredse i Sverige. Efter tre ret voluminøse hæfter ophørte *Budbäraren* at udkomme (Westin 1929, 267-269; Westin 1949, 180-181).

Scott var en ivrig afholdsmand, og allerede få måneder efter sin ankomst til Sverige havde han kastet sig ud i en energisk kamp for afholdssagen, drevet af en etisk patos og en stærk overbevisning om alkoholens forbandelse for både den enkelte med familie og for hele samfundet. Denne kamp så han som en del af sin evangeliske opgave. Sammen med Samuel Owen stiftede han i begyndelsen af 1831 Stockholms afholdsforening, der blev en inspirationskilde for det spirende afholds arbejde rundt omkring i Sverige. I 1833 tog Scott og Owen initiativ til at starte *Stockholms Nykterhets Härold*. Selv om den kun fik en kort levetid, pegede den fremad og blev i 1836 efterfulgt af *Fosterlands-Wännen* med et bredere bagland (Westin 1929, 270-274; Westin 1949, 181-182).

Scott var sendt til Sverige af et missionsselskab. Derfor var det naturligt for ham fra sin første begyndelse i landet at arbejde for at fremme synet for Ydre Mission. I 1834 var George Scott initiativtager til oprettelsen af månedsbladet *Missions-Tidning* (Westin 1929, 265-266.312-314; Westin 1949, 181-182), som Rosenius blev redaktør af i 1842, hvor han efterfulgte Anders Wiberg (Lodin 1956, 124.186). For Scott var etableringen af *Missions-Tidning* kun begyndelsen, som naturligt burde føre til dannelsen af et ydre missionsselskab. Også ved oprettelsen af *Svenska Missionssällskapet* i 1835 spillede Scott en central rolle (Westin 1929, 269-270.314-322; Sundkler 1937, 41-66).

Det sidste blad Scott oprettede var *Pietisten*, der udkom fra 1842 til 1918 (Moberg & Sandell 1868, 68-76; Westin 1949, 178-190; Lodin 1956, 185-186; Lenhammar 1981, 91-97). Med Rosenius som redaktør var *Pietisten* med til både at skabe og udbrede nyevangelismen.

Rosenius og Ahnfelt ansat og lønnet af et reformert amerikansk selskab

Rosenius blev fra 1842 ansat af *The Foreign Evangelical Society* i New York som bymissionær i Stockholm. Denne ansættelse med økonomisk understøttelse varede til 1863, idet Scott fik udvirket, at ansættelsen fortsatte, selv om han forlod Sverige (Westin 1931, 9-23; Lodin 1956, 111-112; Jarlert 2001, 115.137.152). Ansættelsen af Rosenius betød, at Rosenius regelmæssigt udarbejdede rapporter om sit arbejde og om den åndelige situation i Sverige. Rosenius sendte rapporterne til Scott, der sørgede for, at de blev oversat til engelsk. Når Scott sendte de oversatte rapporter til *The Foreign Evangelical Society/The American and Foreign Christian Union*, skrev han tillige et følgebrev, hvor han i meget positive vendinger omtalte Rosenius' overordentlig store betydning for den åndelige vækkelse i Sverige. Både Rosenius' rapporter og Scotts anbefalingsbreve blev trykt i bevægelsens blad. Det amerikanske selskab udsendte årlige redegørelser, som også omtalte "missionen i Sverige" og "missionæren" C.O. Rosenius. Hans virksomhed blev altid lovprist, og det fremgik tydeligt, at amerikanerne var overbevist om, at de havde en overordentlig god "missionær" i Sverige. Med årene blev Rosenius stadig mindre afhængig af den amerikanske understøttelse, idet oplagstallet på især *Pietisten*, men også *Missions-Tidning*, var stærkt stigende, hvilket gav øgede indtægter til udgiveren Rosenius. Ansættelsen fra Amerika betød to ting for Rosenius. Han fik økonomisk mulighed for at virke som fuldtids lægmandsprædikant på den svenske kirkes bibelsk-lutherske fundament, men uafhængigt af de kirkelige myndigheder og sognegrænser. Samtidig så han det sådan, at Scott havde formidlet et ydre kald til ham.

Da Rosenius som Scotts medhjælper var begyndt at prædike og holde bibeltimer, blev han kritiseret for ikke at have afsluttet sine teologiske studier og være blevet kaldet og ordineret præst i Svenska Kyrkan, så han kunne blive rettelig kaldet (*rite vocatus*), som det er foreskrevet i artikel 14 i Den Augsburgske Bekendelse. Carl Henrik Martling redegjorde for, hvordan begrebet rettelig kaldet i forhold til lægprædikanter blev drøftet intenst i den lavkirkelige vækkelsesbevægelse efter dens gennembrud fra ca. 1840. Der var enighed om at sige ja til lægprædikanter, men uenigheden gik på, om en lægprædikant alene kunne forkynde på en ordineret præsts ansvar, eller om en lægprædikant i forlængelse af det almindelige præstedømme kunne have en selvstændig forkyndertjeneste. Man må sige, at det var meget specielt i forhold til artikel 14 i *Confessio Augustana*, at et amerikansk missionsselskab på en klar alliancebasis, og hvor hele ledelsen bestod af personer med en reformert teologisk overbevisning, finansierede Rosenius' og senere også Ahnfelts arbejde med forkyndelse, undervisning og bladudgivelse for Svenska Kyrkans medlemmer. Det amerikanske selskab stillede aldrig noget krav om, at Rosenius og Ahnfelt skulle fremme en alliancepræget kristendomsforståelse, og Rosenius lagde aldrig skjul på, at han i alt sit arbejde følte sig forpligtet på Bibelen og den lutherske bekendelse. Det er dog forståeligt, hvis en præst i Svenska Kyrkan, der lagde megen vægt på den lutherske bekendelse, så med skepsis på bekendelsesgrundlaget hos dem, der finansierede Rosenius' og Ahnfelts arbejde. En af disse kritikere var præsten Johan Ternström, der 1840-1849 redigerede *Nordisk Kyrko-Tidning*. For Rosenius var kritikken af, at han ikke var rettelig kaldet, en anfægtelse. Rosenius behandlede denne kritik i et brev skrevet påskelørdag 1842 (Moberg & Sandell 1868, 82-85). I sin forståelse af *Confessio Augustana* artikel 14 inddrog Rosenius Luther og konkluderede, at artikel 14 for den kaldede og ordinerede præst betød et generelt kald, mens artikel 14 for lægmanden betød, at han forud for hver prædiken skulle modtage et virkeligt kald fra en konkret menighed/forsamling, der ønskede ham som prædikant. Rosenius understregede, at han aldrig havde prædikeret noget sted uden et konkret forudgående kald. Understøttelsen fra USA så han som en bekræftelse på sin forståelse af den lutherske bekendelses tale om at være ret kaldet. Mikkel Vigilius kalder Rosenius' forståelse af artikel 14 i *Confessio Augustana* "original og kontroversiel, men næsten nødvendig, hvis den hævdundne forkyndelsespraksis blandt de vakte skulle bringes i principiel overensstemmelse med bekendelsen" (Vigilius, 2004, 124); Om Rosenius' kirkesyn henvises til Kofod-Svendsen 2016, 22-40.

Scott forlader Sverige

På grund af stigende modvilje fra både den svenske stat og den svenske lutherske kirke mod Scotts metodistiske/allianceprægede arbejde i Sverige, som blev øget efter den tidligere nævnte stærkt ironiske fremstilling i dagspressen af hans rejse til USA, og især efter voldsomme tumulter i forbindelse med Scotts svenske eftermiddagsgudstjeneste palmesøndag den 20. marts 1842 skønnede Scott, at hans person kunne blive en hindring for det gryende vækkelsesarbejde i Sverige. Det tog han konsekvensen af og forlod den 30. april 1842 Stockholm (Moberg & Sandell 1868, 73; Ekman 1898, 382-384; Lodin 1956, 118). Sin smerte over den urimelige behandling, Scott havde fået, og sin taknemmelighed over, hvad Scott havde givet ham, gav Rosenius udtryk for i et brev den 6. juli 1842 (Westin 1928, 379-382).

Rosenius bliver den åndelige leder – nyevangelismens begyndelse

Rosenius blev da eneste redaktør og udgiver af *Pietisten* og den åndelige leder af det vækkelsesarbejde, som Scott havde været den menneskelige initiativtager til. Man kan sige, at Scott havde banet vejen for den store opgave, Rosenius gik ind i med en luthersk teologi og forkyndelse. Den 2. august 1843 blev han gift med Agatha Lindberg (1814-1874) født i Umeå i en familie, der ikke var med i datidens læserkredse. Hun blev omvendt som ung og støttede helhjertet Rosenius' tjeneste som vækkelsesleder.

Rosenius som redaktør af Pietisten

Rosenius fik især blivende betydning for den svenske folkevækkelse, der kaldes nyevangelismen, som redaktør af *Pietisten*. Derudover øvede han sin indflydelse på følgende tre måder.

Rosenius som prædikant

Som prædikant fremtrådte han især som bibeludlæggeren. Mange af artiklerne i *Pietisten* havde han først holdt som prædikener, bibeltimer eller andagter. I Stockholm prædikede han regelmæssigt, men han foretog også længere prædikenrejser rundt i Sverige. I det følgende skal gives et eksempel på en prædikenrejse, og de følger Rosenius' forkyndelse fik.

Rosenius påbegyndte den 18. maj 1867 en længere prædikenrejse til Sydsverige, hvor hans hustru og datter rejste med. Under rejsen skulle de også deltage i Lina Sandells (1832–1903) bryllup med Oscar Berg (1839–1903) i Hökabergs prästgård i Småland. Vielsen blev foretaget af Lina Sandells bror Nils Johan Sandell, komminister i Lannaskede (Moberg og Sandell 1868, 275; Lövgren 1965, 130). Rosenius prædikede i Jönköping og efter deltagelse i Lina Sandells bryllup fortsatte rejsen til Växjö, Karlshamn, Asarum og Kristianstad, hvor han prædikede de forskellige steder. Derefter fortsatte Rosenius til Vinslöv, hvor han prædikede i Vanneberga. I det møde deltog bonden Jöns Hanssön (1799-1884) fra Snärshult i Vittsjö sogn. Ved mødet blev Hanssön omvendt og kom til en levende tro på Jesus Kristus. Af glæde skyndte han sig de 4 mil hjem til Snärshult for at fortælle sin familie, hvad han havde oplevet under Rosenius' prædiken. Rosenius rejste videre til Hälsingborg og derfra til Helsingør og København, hvor han den 31. maj prædikede i Gothersgade 48. På tilbagerejsen prædikede Rosenius den 2. juni på hotel Øresund i Helsingør (Kofod-Svendsen 2020, 32).

Rosenius rejste videre, men Hanssöns møde med Rosenius' forkyndelse i Vanneberga fik store konsekvenser. Det forandrede hjemmet i Snärshult, hvor Jesus gennem læsning af Bibelen og bøn blev en daglig gæst. Jöns og Elna Hansson (1805-1884) fik seks børn. To af sønnerne Nils Jönsson (1844–1924; Wittander 1925) og Johannes Jönsson (1847–1928, senere Wittander; Hässleholms och Nordöstra Skånes Missionsforeningar 1929) blev begge meget aktive i at bringe evangeliet om frelsen i Jesu navn ud til andre mennesker rundt omkring i Skåne, ligesom de ivrigt var med til at sprede Rosenius' skrifter. Nils Jönsson blev prædikant i Hässleholms Missionsforening i 1876 og var foreningens ordförande 1896–1906. Johannes Wittander var Nordöstra Skånes Missionsförenings ordförande 1887–1928 og var bestyrelsesmedlem i Hässleholms Missionsforening i 32 år. Wittander var med til at oprette BV-Förlag i 1916 og sad i dets bestyrelse til sin død. Wittander blev den første redaktør for *Missionsbladet* oprettet 1917 (Lundergaard 2019). Flere af ægteparret Elna og Jöns Hansson børnebørn og oldebørn har også været aktive i Guds riges arbejde. Tre af dem har fx været ydre missionærer, nogle har været prædikanter, flere har været

aktive i en bestyrelse ved et lokalt missionshus eller aktive i Kristliga Ungdomsförbundet i Sydsverige. En efterfulgte Martin Lundström som formand for Luthersk Litteratur–Mission, der formidler bibler og skrifter af Luther og Rosenius på en lang række sprog i verden, for at mennesker derved må læse evangeliet om frelsen i Jesu Kristi navn.

Efter besøget i Danmark vendte Rosenius tilbage til Hälsingborg og fortsatte så med tog til Göteborg, hvor han ankom torsdag aften den 6. juni før pinsen (Lodin 1856, 292). Han lovede at prædike i Johanneskyrkan (Moberg & Sandell 1868, 276; Lodin 1856, 292, 293) pinsedag om eftermiddagen. På prædikestolen fik han et ildebefindende, idet han blev ramt af en hjerneblødning, så hele venstre side blev lammet. Han måtte hjælpes ned fra prædikestolen. Den efterfølgende fredag dikterede han til sin datter de ord, der som en hilsen til hans venner skulle meddeles dem efter hans død:

Jag förstår, att, i synnerhed om Herren behagar kalla mig hädan, det skal blifwa kärt för mina wänner att få höra några uttryck från mitt eget inre. Då jag stod på predikstolen, kände jag blott ondt i hufwudet. Först da jag blifwit förd hem, kommit i säng och nu kände min arm förlamad, trängde sig ock genast den tanken inpå mig, att det kunde wara nära för mig att gå all werldens wäg. Det kändes i början besynnerligt; dock erfor jag tillika glädje på grund af gammal förtrolig bekantskap med Herren. Det war till min af gammalt kände Herre och Frälsare, jag skulle gå...Och när jag nu med döden för ögonen ser på hwad jag lärt och skrifwit, kan jag med djupaste mening förklara, att jag icke wet något att återkalla; och denna förklaring behöfwes icke heller, enär jag hoppas, att alla deri skola finna den i tre hundra år pröfwade lutherska läran...." (Moberg & Sandell 1868, 277-278); Kofod-Svendsen 2021, 73-76).

Rosenius fik lov at leve og virke i endnu nogle måneder, men kræfterne var ofte svage, og den 24. februar 1868 døde han i troen på sin Herre og Frelser (Moberg & Sandell 1868, 285-286).

Rosenius som brevskriver

Mange fra vækkelsen kontaktede Rosenius for at få åndelig vejledning (Wadström 1900, 313-316). Rosenius var en meget flittig brevskriver, og mange af hans sjælesørgeriske breve er bevaret og adskillige er udgivet (Rosenius 1868; Dahlberg 1968; Eriksson 2021; Lindmark 2021).

Rosenius som åndelig rådgiver fra sit hjem

Agatha og Carl Olof Rosenius havde et meget gæstfrit hjem, hvor der ofte var nogle mennesker til spisning. Mange boede også hos dem i kortere eller længere tid som fx Chr. Møller fra Bornholm (1834-1907), hvor Rosenius gav sjælesørgerisk hjælp og åndelige råd (Wadström 1900, 65; Svaabeck, Rønne og Vestergaard 1922, 8; Lodin, 1956, 288-290). Det var på den måde, at Rosenius for mange blev en stor åndelig autoritet (Gustafsson 1963, 147.165).

Sammenfatning

Som prædikant, redaktør, brevskriver og åndelig vejleder blev Rosenius det menneskelige redskab for skabelsen og udbredelsen af nyevangelismen.

Rosenius' nærmeste medarbejder Oscar Ahnfelt

Rosenius havde naturligvis mange medarbejdere. En af dem var sangevangelisten Oscar Ahnfelt. I alle fremstillinger af nyevangelismen fremgår det, at Ahnfelt som prædikant og ikke mindst som sanger og musiker har haft en meget stor folkelig gennemslagskraft. Mange blev omvendt gennem hans forkyndelse og sang. Af bevarede breve fremgår, at han har opfattet sig som discipel af Rosenius. Rosenius var hans lærefader, men de var ikke enige i alle detaljer (Ekman 1898, 472-480; Persson 1944; Blomgren 1946; Lövgren 1966; Kofod-Svendsen 2021, 65-92). I frikirkespørgsmålet er det blevet formuleret sådan, at Ahnfelt og den norske præst G.A. Lammers (1802-1878; Diesen 1980; Kaas 2013, 109-121) gensidigt har påvirket hinanden i frikirkelig og separatistisk retning (Westin 1931, 169; Lövgren 1966, 103). Ahnfelts frikirkelige tendenser medførte, at han blev uønsket som prædikant i adskillige sammenhænge i Sverige (Westin 1931, 180.224; Lövgren 1966, 112-113). Rosenius var bedrøvet over Ahnfelts frikirkelige tilbøjelighed med blandt andet dannelsen af nadverforeninger med lægmænds uddeling af nadveren, idet han frygtede, at Ahnfelts store fokus på kirkespørgsmålet og nadverforeningerne skulle komme til at skjule for hovedopgaven: at forkynde evangeliet om frelsen i Kristus (Westin 1931, 169-170; Gustafsson 1962, 41). Baggrunden for nadverforeningerne var dels visse præsters modvilje mod at uddele nadveren til aktive vækkelsesfolk, dels visse vækkelsesfolks ønske om at fejre nadver i "de troendes fællesskab" (Bredberg og Lövgren 1953, 57-148; Styrelsen 1955, 11-12; Styrelsens Kommitterade 1959, 112-113; Sällskapetets Styrelse, 1961, 62.99-100; Balling og Lindhardt 1979, 316.320; Sällskapetets Styrelse 1986, 32-36; Vigilius 2004, 128; Larspers 2010, 72-74; Larspers 2012; Imberg et al. 2011, 41). Da Lammers i 1860 vendte tilbage til den norske kirke, ændredes også Ahnfelts frikirkeengagement. Samtidig indså Ahnfelt, at hans frikirkeengagement havde skadet hans mulighed som forkynder (Gustafsson 1962, 42; Lövgren 1966, 113).

Organiseringen af nyevangelismen

Af ovenstående redegørelse fremgår, at inspirationen til nyevangelismen kom fra forskellige reformerte initiativer, ligesom Rosenius og Ahnfelt blev aflønnet af en reformert amerikansk organisation. Samtidig læste Rosenius hele sit liv Luthers skrifter og de lutherske bekendelsesskrifter. Som redaktør af *Pietisten* var han først og fremmest forsoningsprædikant, og han prægede bladet med Bibelens budskab læst gennem lutherske briller. Men Rosenius var ikke en luthersk konfessionalist, der kun kunne leve og ånde inden for klart definerede lutherske grænser. Rosenius havde en klar forståelse for, at der fandtes levende og bekendende kristne inden for kristne trossamfund uden for den lutherske kirke (Moberg & Sandell 1868, 56-62). Rosenius ønskede hele sit liv at være loyal over for den svenske lutherske kirke. Han blev den første betydelige lægprædikant inden for den svenske kirke, og dermed var han med til at bryde præsternes traditionelle forkyndermonopol (Martling 1965). Det rejste kritik fra nogle, der hyldede den lutherske ortodoksis forståelse af "rite vocatus" ud fra art. 14 i Confessio Augustana (Grane 1976, 54). Rosenius legitimerede sin stilling som lægprædikant ud fra Luthers forståelse af det almindelige præstedømme (*Pietisten* 1843, 65-76.81-92; Rosenius 1868, 85-96; Moberg & Sandell 1868, 79-87). Rosenius så sin tjeneste som redaktør af *Pietisten* og som lægprædikant som en

tjeneste for at skabe åndeligt liv i den svenske kirke, men ikke som en konkurrent til bibeltro præster i den svenske kirke, som han gerne samarbejdede med. Rosenius fastslog, at der var tre forskellige typer af præster i den svenske kirke. 1. De genfødte, bibeltro præster. Dem burde man have åndeligt fællesskab og samarbejde med. Da sognebåndet blev ophævet i 1859, fik man legal mulighed for at få sit barn døbt af en bibeltro præst, ligesom man kunne fejre nadver i en menighed med en bibeltro præst. 2. Præster, der i lære og livsførsel var i strid med Bibelen. Dem skulle man afholde sig fra og ikke have åndeligt fællesskab med. 3. Præster der ikke fornægtede Bibelens budskab, men samtidig var uklare i forståelsen af dele af det bibelske budskab. Her var Rosenius forsigtig med at vejlede i alle konkrete enkelttilfælde, men hans grundholdning var den, at man burde holde sig til de genfødte, bibeltro præster, og Rosenius afviste en forvaltning af sakramenterne, der var imod kirkens orden. Det var især i et brev til nogle bekymrede venner i anledning af separatismen¹ i Norrland (publiceret i *Pietisten* nr. 9 og 10 i 1849), at Rosenius formulerede sit syn på og holdning til den svenske kirke. Fordi den svenske kirke havde et ret trosfundament, nemlig Bibelen og de lutherske bekendelsesskrifter, kunne man fortsat trygt være medlem og også modtage nadveren i sin kirke. Ud fra det almindelige præstedømme kunne enhver kristen aflægge vidnesbyrd om frelsen i Jesus Kristus. Med sakramenterne var det anderledes. De kunne kun forvaltes af en indviet/ordineret præst. Her henviste Rosenius både til Bibelen, Luther og Spener. Dog kunne dåben i nødsituationer forvaltes af lægpersoner. Med henvisning til Luther betonedede Rosenius, at hvis en biskop ikke ville ordinere en bibeltro person til præst, så kunne en anden ordineret præst foretage ordinationen (jvf. Luther 1984).²

Med den presbyterianske kirke var Skotland vel det land i Europa, hvor kristendommen havde det stærkeste tag i befolkningen. I årene 1834-1843 førtes der i kirken en kamp om præstevalget, der resulterede i et sammenstød mellem kirke og stat. Det medførte dannelsen af *The Free Church of Scotland* d. 18. maj 1843 med den evangelikale Thomas Chalmers (1780-1847) som frikirkens præsident (Andersen 1929, 236; Newman 1939, 141-146). Flere inden for nyevangelismen havde på forskellig måde kontakt med den åndeligt livskraftige skotske frikirke, der for flere kom til at stå som et forbillede for, hvad der burde ske i Sverige: Dannelsen af en landsdækkende luthersk frikirke. Ved flere lejligheder blev forholdet til den svenske kirke drøftet. Den 4. juni 1855 var godt 30 af de ledende inden for nyevangelismen forsamlet til et møde i Stockholm. I mødet deltog bl.a. P. Fjellstedt (Ekman 1898, 440-471; Anshelm 1930 I.1935 II.1957 III; Gidlund 1955, 126-127; Brännström 1994), Rosenius, B. Wadström (Hagen 1936), A.Stackelberg, P.M. Elmlblad (Ekman/Ollén 1921, 346-348), O.G. Hedengren (Ekman/Ollén 1921, 429-432) og baronerne Alströmer, Leijonhufvud og Rappe. Ved det møde holdt Fjellstedt et inspirerende og engageret foredrag, hvor hans konklusion var, at man i Sverige burde danne en fri luthersk kirke inspireret af, hvordan man havde opbygget frikirken i Skotland. Hans begrundelse var især, at den svenske kirkes ledelse totalt manglede forståelse for den svenske vækkelse og ved konventikelplakaten undertrykte vækkelsen. Rosenius advarede imod at foretage drastiske skridt og tilskyndede især til at være trofast i forbøn og evangelisation og samtidig vente på, hvilken vej Herren ville vise i fremtiden. Især på grund af Rosenius' indlæg afviste et flertal i forsamlingen Fjellstedts forslag

---

1 Med hensyn til separatismen i Norrland henvises til Sandewall 1952 og 1954.

2 Rosenius kirkeloyale holdning er bl.a. blevet kritiseret af Seth Erlandsson (Erlandsson 1974), N.O.Rasmussen Vigilius (Rasmussen 1979) og Mikkel Vigilius (Vigilius 2005).

(Levander 1931, 50); for øvrigt kom Fjellstedt til senere at se flere muligheder inden for den svenske kirke (Rodén 1961, 83; Jarlert 2001, 163). Der blev også afholdt andre møder, hvor Rosenius advarede mod at forlade den svenske kirke og danne en frikirke. Om forholdet mellem den svenske kirke og vækkelsen se også: Fält 1967.

Baptismens fremvækst

Anders Wiberg var en af dem, der sammen med Rosenius kom i kredsen omkring Scott. Scott gjorde Wiberg til redaktør i 1840-1842 af *Missions-Tidning*, som Scott selv havde været med til at etablere (Utgifvarne 1916, 16-18; Westin 1929, 525-529; Lodin 1933, 339-340). I 1842 blev Rosenius Wibergs efterfølger som redaktør af *Missions-Tidning* (Lodin 1956, 124.186). Om Wibergs kontakt med den finske vækkelsesleder Fredrik Gabriel Hedberg se Newman 1931. Wiberg blev ordineret præst i den svenske kirke den 11. juni i 1843, men kom i 1850 i konflikt med Uppsala domkapitel i synet på dåben og nadveren (Hansson 1980, 139-145.147-148.159). Efter at Wiberg havde besøgt baptistlederen J.G. Oncken i Hamborg, afsagde han sig sit præsteembede i oktober 1851. I juli 1852 lod Wiberg sig gendøbe i København/Øresund af baptistprædikanten og sømanden Fredrik Olaus Nilsson (1809-1881), som da var landsforvist fra Sverige. Nilsson var blevet gendøbt i Hamborg i 1847, og i 1848 dannede han den første svenske baptistmenighed i Borekulla i Landa sogn i Halland og blev en af pionerne inden for baptismen i Sverige (Westin 1935, 101-116). Samtidig med at Wiberg lod sig gendøbe, udgav han sin mere end 300 sider tykke bog *Hvilken bör döpas? Och hvaruti består dopet?* Bogen vakte stor opmærksomhed og blev angrebet fra flere sider. På grund af den storm bogen rejste i Sverige, rejste Wiberg til USA på rekreation, hvor han skaffede sig flere kontakter. Da han i 1855 vendte tilbage til Sverige, blev han forstander for en baptistmenighed i Stockholm, som netop var blevet oprettet. Han fremtrådte nu som lederen af den svenske baptistbevægelse, hvor han med en intensiv virksomhed arbejdede på at få den udbredt i hele landet, også ved at hverve tilhængere fra den nyevangelisme, han tidligere havde været en del af. I 1856 oprettede baptisterne et hovedkontor i Stockholm til at betjene hele landet, man påbegyndte et uddannelseskursus for prædikanter, og baptisterne fik deres eget landsdækkende organ i bladet *Evangelisten*, som Wiberg blev redaktør af. Det bør nævnes, at så længe Wiberg var baptisternes åndelige leder, bevarede baptistbevægelsen noget af den lutherske åndelige arv, der efter Wibergs fratræden blev udskiftet med reformerte toner (Drake og Borgström 1898; Ekman 1898a, 1329-1360; Ekman 1902, 2860-2866; Utgifvarne 1916; Ekman/Ollén 1921, 357-360; Holmquist 1941, 47-48; Walan 1964, 27-28; Hylleberg & Jørgensen 1989, 34-35; Åqvist 1998).

Rosenius skrev i *Pietisten*, hvor han i sit ireniske og venlige, men samtidig klare sprog forsvarede barnedåben og afviste gendåben (*Pietisten* 1851, 123-128; *Pietisten* 1854, 122-128; *Pietisten* 1857, 40-45), ligesom Rosenius kritiserede, at baptisterne fra begyndelsen satsede på at vinde tilhængere for deres meninger og danne en særlig menighed (Moberg & Sandell 1868, 209; Lodin 1956, 226-228). Dette var første gang, at personer forlod nyevangelismen og sluttede sig til en anden vækkelsesbevægelse nemlig den fremvoksende baptistkirke (Holmquist 1941, 47).

Evangelisk Alliance i Sverige

Den 19. august 1846 blev Evangelisk Alliance dannet på et møde i London med 922 deltagere fra især europæiske lande. Deltagerne repræsenterede flere end 50 denominationer, hvor især metodister, presbyterianere, baptister og lavkirkelige anglikanere var stærkt repræsenteret, men også nogle få lutheranere var til stede (Newman 1937, 53-54). Forud for oprettelsen blev der afholdt adskillige forberedende møder. Et af disse møder fandt sted d. 1. juni 1843, som Rosenius omtalte detaljeret i *Pietisten* 1843, 106-111. Rosenius beskrev den grundholdning, der prægede initiativtagerne til den kommende Evangelisk Alliance. De havde længe erkendt, at der var levende kristne i de forskellige kristne kirkesamfund, men også åndeligt døde medlemmer. De levende kristne i de enkelte kirkesamfund havde meget mere åndeligt til fælles med de levende kristne i andre kirkesamfund end med mange i deres eget kirkesamfund. Samtidig var det de levende kristne i de forskellige kirkesamfund, som Jesus havde givet missionsbefalingen om at bringe evangeliet ud i hele verden. Formålet var ikke at samle alle levende kristne i et stort kirkesamfund, men at de levende kristne skulle have åndeligt fællesskab med hinanden og dermed fremme mission. De formulerede også et fælles trosgrundlag: Bibelen som Guds autoritative ord var deres fundament. Dernæst fastslog de treenigheden, Faderens store kærlighed, Sønnens fuldkomne forsoning, Helligåndens helliggørende nåde, retfærdiggørelsen af tro alene, nødvendigheden af Helligåndens fornyende gerning til et helligt liv med flere spørgsmål, hvor de var enige. Med lærepunkterne afviste Evangelisk Alliance katolikker, kvækere, unitarer m.fl. Man ville ikke danne et særligt kirkesamfund. Man fornemmer på Rosenius' fremstilling, at her er noget, som Rosenius' hjerte var med i.

Da Evangelisk Alliance blev etableret i 1846, var to svenskere til stede: legationspastor Gustaf Wilhelm Carlson og professor Christian Erik Fahlcrantz fra Uppsala. Fahlcrantz skrev også en positiv artikelserie om oprettelsen af Evangelisk Alliance. Allerede i 1847 blev der nedsat en provisorisk svensk komite. Den 21. juni 1853 blev "Evangeliska Alliansens Svenska Central-Afdelning" oprettet (Ekman/Ollén 1921, 593-596; Newman 1939, 131-132; Jarlert 2001, 159-160). I bestyrelsen kom flere af Rosenius' nære venner og medarbejdere med, og ved den positive måde han selv omtalte initiativet, gav han det sin moralske opbakning, og lidt senere blev han også medlem af bestyrelsen (Newman 1939,135).

I *Pietisten* 1854, 75-79.189-191 gav Rosenius en grundig information, hvor han først henviste til sin redegørelse i *Pietisten* 1843, 106-111 om den første oprindelse til Evangelisk Alliance og om dens oprindelige formål. Dernæst henviste han til den bog om Evangelisk Alliances oprindelse og udvikling, som var udkommet på P. Palmqwists forlag i 1853.

Rosenius gav en saglig information om Evangelisk Alliances trosgrundlag. Den byggede på Bibelen som Guds inspirerede og heltigennem tilstrækkelige ord, ligesom Rosenius beskrev, hvordan Evangelisk Alliance fastholdt menneskenaturens grundlæggende fordærv som følge af syndefaldet, synderens retfærdiggørelse ved tro alene og Helligåndens gerning både i synderens omvendelse og helliggørelse. Formålet var at fremme enheden og forbønnen mellem de sande kristne og samtidig fremme mission. Rosenius nævnte også, at der allerede var dannet et par regionale afdelinger af Centralafdelingen, og flere regionale afdelinger var ved at blive dannet i Sverige.

De vedtægter, man udarbejdede for den svenske Evangelisk Alliances Centralafdeling, tog især udgangspunkt i svenske forhold. Man skulle prøve at få forbindelse med alle de forskellige kristne

læser-/livs-bevægelser rundt om i landet og så blandt dem prøve at få oprettet en lokalafdeling af Evangelisk Alliance. En sådan lokalafdeling burde "esomoftast och minst tvenne gånger i måneden" holde "sammankomster för Guds ords läsning och begrundande samt andeliga samtal och bön". Dertil bestemte man følgende: "Med afseende på alla sina medlemmar förbehåller sig Alliansens Svenska Branche med eftertryck den af Herren Christus anbefallda församlingatuktan". Evangelisk Alliance skulle efter sit oprindelige formål alene virke for forståelse og kærlighed mellem protestantiske kristne fra forskellige kirkesamfund, men ikke selv etablere et kirkesamfund. Den svenske centralafdeling etablerede sig gennem sine vedtægter som et selskab for indre mission med en tendens til at udvikle sig til et kirkesamfund. Her lå imidlertid kimen til en alvorlig splittelse (Ekman 1898a, 1309-1311; Newman 1939, 135-138; Lodin 1956, 228-230).

Den 22. august 1854 traf Centralafdelingens bestyrelse den beslutning, at man ville udsende kolportører med prædikenvirksomhed som hovedopgave for at fremme indre mission. Det at udsende kolportører var ikke noget helt nyt. Det havde *Bibelselskabet* gjort, og det gjorde også de traktatselskaber, der blev oprettet flere steder. Endelig havde Peter Fjellstedt i 1853 oprettet en skole til at uddanne kolportører. Dog fik skolen ikke nogen lang levetid. Samtidig må det siges, at kolportørernes opgave i begyndelsen blandt andet af hensyn til konventikelplakaten især havde været skriftspredning, både bibler, traktater og opbyggelige bøger. Men der skete langsomt en forskydning hen imod prædikantvirksomhed. Det rejste imidlertid det problem, at flere i bestyrelsen for Evangelisk Alliances Centralafdeling hældte mod baptismen og snart blev ledere af baptistmenigheder. Derfor tog man en drøftelse på et bestyrelsesmøde af, hvorvidt det var rigtigt, at Centralafdelingens bestyrelse med repræsentanter for forskellige kirkesamfund udsendte prædikanter til at drive mission i Sverige. Ved det møde betegnede nogle af de baptistiske brødre den lutherske svenske kirke som en ulykke. Men da vendte Rosenius sig imod dem og bad dem vise ægte broderkærlighed og ikke ved deres udtalelser såre lutheranerne. Et flertal i bestyrelsen besluttede dog, at Centralafdelingen kunne udsende kolportører, hvis man valgte virkelig fredelige, kærlige mænd og af dem forlangte, at de ikke måtte omtale spørgsmål, som man var uenige om, fx dåb og nadver, ligesom de kun måtte sprede de skrifter, som bestyrelsen havde godkendt. Dog løb man hurtigt ind i vanskeligheder. Man valgte den nidkære baptist Carl Möllersvärd (f.1832) til kolportør. Han havde fået sin religiøse vækkelse i kredsen omkring Rosenius. Der var han kommet i forbindelse med Anders Wiberg og var begyndt at tvivle på barnedåbens berettigelse. Som sømand var han kommet til New York, hvor han i februar 1853 var blevet gendøbt og vendte så i 1854 som meget overbevist baptist og stærk kritiker af den "papistiska statskyrkan" tilbage til Sverige (Utgifvarne 1916, 66.79.98; Newman 1939, 565-566). Han kunne ikke lade være med at sprede baptistiske skrifter og kunne heller ikke undlade at opfordre mennesker både i private samtaler og i offentlige foredrag til at "lyda Gud i allt, d.v.s. att låta döpa om sig" (Ekman 1898a, 1311). Han blev så valgt til leder af en baptistmenighed dannet i Stockholm d. 10. oktober 1855. Ved årsmødet i Evangelisk Alliance i 1856 erklærede flere fremtrædende baptister: "Bröder! Evangeliska Alliansens uppgift är att förena alla levande kristna till gemensam kamp mot den lutherska statskyrkan!" (Wikmark 1950, 170). Nu var bægeret blevet fyldt. Resultatet blev samme år en sprængning af Evangelisk Alliance i Sverige, idet Rosenius sammen med de mange andre fra nyevangelismen, der havde engageret sig i Evangelisk Alliance, trak sig fra deres forskellige bestyrelsesposter og andre lederopgaver. Nogle lokalafdelinger sluttede sig til den fremvoksende

baptistkirke, mens andre sluttede sig til den i samme år, 1856, oprettede Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, og atter andre dannede lokale eller regionale traktatselskaber især for at fremme bibel- og traktatspredning. Resultatet blev, at Evangelisk Alliance i Sverige blev opløst, og at en svensk afdeling af Evangelisk Alliance først igen blev oprettet i 1908 (Ekman 1898a, 1311-1312; Ekman/Ollén 1921, 594-596; Newman 1939, 558-611; Bredberg & Lövgren 1953, 29-35; Lodin 1956, 230-233; Walan 1964, 28-29; Jarlert 2001, 159-160).

Oprettelsen af Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen

Erfaringerne fra samarbejdet i *Evangelisk Alliance* fremskyndede ønsket om på luthersk grund at oprette en organisation til at fremme udbredelsen af evangeliet i det svenske folk. Man var blevet vaccineret imod at arbejde i et fællesskab, hvor der blev udsendt kolportører, som propagerede for troendes dåb/gendåb og forestod massespredning af reformerte traktater. Den unge præst Hans Jacob Lundborg (1825-1867) blev initiativtager til, at Fosterländska Stiftelsen til evangeliets udbredelse blev oprettet d. 7. maj 1856. Allerede i juni ændrede man navn til *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen* (EFS). Rosenius var med ved stiftelsen, og efter vedtagelsen af vedtægterne bad Rosenius en varm, inderlig bøn om Herrens velsignelse over den netop oprettede stiftelse (Rodén 1961, 109; Levander 1931, 36-58). I *Pietisten* 1856, 94-96.160 præsenterede Rosenius oprettelsen af EFS. Han nævnte, at nogle havde kritiseret EFS' "kyrklighet", og at man i hele sit arbejde ville være i overensstemmelse med den svenske lutherske kirkes lære. Rosenius betonede, at han var helt overbevist om, at der i andre kirkesamfund, fx blandt baptisterne, findes levende og troende kristne, som man var meget mere åndeligt forenet med end med døde og ugudelige lutheranere. Men når det gælder virksomheden med at sprede Guds ord i det svenske folk, var Rosenius overbevist om, at det var bedst at følge den grundholdning, som var angivet i EFS' vedtægter. Den holdning underbyggede Rosenius ved at henvise til flere skriftsteder i NT. I EFS har man lige siden oprettelsen ønsket at virke i "fri anslutning" til den svenske kirke (Ekman 1900, 1438-1445; Stiftelsens Styrelse 1906; Wadström 1909; Ekman/Ollén 1921, 596-606; Newman 1932a, 207; Palmqvist 1964, 63-75; Hofgren 1956; Hofgren 1988; Larspers 2003; Hofgren 2006; Larspers 2012; Lundström & Eriksson 2016). Det begreb kan tolkes lidt forskelligt, og gennem tiden har det vist sig, at nogle af EFS' ledere har betonet friheden og selvstændigheden i forhold til den svenske kirke, mens andre har understreget samarbejdet og tilknytningen til den svenske kirke (Wikmark 1950, 173). Vil man overføre til danske forhold, har Indre Mission (IM) traditionelt ønsket et tæt samarbejde med den danske folkekirke, mens Luthersk Missionsforening (LM) derimod traditionelt har betonet friheden og selvstændigheden i forhold til folkekirken. Overført til svenske forhold kan man sige, at både IM's og LM's holdning har haft hjemstedsret i EFS. Konkluderende kan det fastslås, at i 1856 blev den nyevangeliske vækkelse spaltet i to organisatoriske hovedlinjer: *En baptistisk-frikirkelig og en luthersk-lavkirkelig*. Dertil kom et ikke ubetydeligt antal "separatister", der arrangerede deres egne nadverfejring, uden at de på nogen måde ville afsige sig deres lutherske bekendelsestroskab.

Paul Peter Waldenström

Paul Peter Waldenström blev født den 20. juli 1838 i Luleå, hvor hans far Erik Magnus Waldenström havde været provinslæge i Norrbottens len siden 1819 med bopæl i Luleå. I slægten

var der adskillige præster samt militærfolk, læger og lærere. Erik Waldenström var gift to gange, idet hans første hustru døde i 1835. Paul Peter var det første barn i Erik Waldenströms andet ægteskab. Han fik i hurtig rækkefølge seks søskende, og fra fødslen havde han syv halvsøskende. Hjemmet kan enklest beskrives som kulturkristent uden kontakt til den nyevangeliske vækkelse, der fik betydelig fremgang i Norrbotten (Ollén 1917, 32-40; Ekman/Ollén 1922, 713-754).

P.P. Waldenström blev student i 1857. Han virkede så et år som informator (huslærer) hos landshövdingen i Kalmar. Mens han var informator i Kalmar, sendte hans troende moster i Luleå ham en bibel med det håb, at den skulle føre ham til tro på Kristus. Da han modtog Bibelen, fik han ingen tanker om, at han i den bog skulle finde vejen til livet. Som han selv skriver i sine *Minnesanteckningar*, var hans hensigt ikke at blive omvendt, men at blive klogere på nogle spørgsmål i GT (Nyrén 1928, 87-88). Men Gud tænkte anderledes, skriver han. Waldenström begyndte at læse i Bibelen. Det fik store følger. Da lærte han både sin synd at kende, men også sin frelser (Ollén 1917, 46). Han fortæller selv, at når han læste i Bibelen, så virkede Ordet mere på hans hjerte, end han selv forstod. Han læste også nogle numre af *Lunds Missionstidning*. Det gjorde så stort et indtryk på ham, at han overvejede at blive missionær. Men da læste han videre i bladet, at ønskede man at blive missionær, skulle man redegøre for sin omvendelseshistorie. Det undrede han sig over, for en sådan historie kendte han ikke til med sig selv. Han købte så Johan Arndts *Sanna Kristendom*, som han begyndte at læse. Det førte ham langsomt til Herren. Samtidig begyndte Waldenström at besøge nogle sammenkomster, hvor en troende, nidkær lærer forkyndte Guds ord, og hvor man sang salmer og åndelige sange fra *Linderoths* (1761-1811) sangbog og fra *Mose och Lambsens Visor*. Waldenström beskriver, at ved denne læsning og disse møder blev han "en ung troende man", men han var lidt anfægtet over ikke at kunne sige hverken måned eller dag for sin omvendelse. Ved samtale med en anden kristen og ved at læse Henric Schartaus (1757-1825) katekismus fik Waldenström ro i, at det afgørende var ikke at kunne fremholde en bestemt dag for sin omvendelse, men at være klar over, at Jesus er ens frelser. Efter sin omvendelse sendte han et brev til sine forældre, hvor han forklarede dem om sin nye åndelige situation. Det brev vakte ikke forældrenes glæde.

Da landshövdingen blev klar over, at Waldenström var blevet omvendt og nu færdedes i læserkredse, blev han så rasende, at han afskedigede ham. Waldenström vendte så tilbage til sin familie, hvor også hans far viste ham skepsis, fordi han havde sluttet sig til læserne. Da Waldenström skulle påbegynde sin universitetsuddannelse, fastholdt han, at han som hidtil planlagt ville uddanne sig til gymnasielærer. Hans far var meget glad for, at han efter sin omvendelse og kontakt med læserne ikke havde besluttet at læse til præst (Nyrén 1928, 88-99). Hans mors modvilje mod vækkelseskristendom var mere afdæmpet end hans fars, og hun åbnede sig for kristendommen og fik fred med Gud før sin død i 1862 (Nyrén 1928, 144).

Waldenströms uddannelse

Fra 1858 studerede Waldenström latin, græsk, østerlandske sprog samt filosofi ved universitetet i Uppsala, hvor han i 1862 blev fil.kand. og det følgende år fil.dr. En af de lærere, som kom til at præge Waldenström i hans studietid var filosofen Kristofer Boström, der netop da foretog et markant opgør med den ortodokse forsoningslære. Boström afviste, det han kaldte den falske og primitive middelalderlige lære om *Christi satisfactio vicario*, hvor Kristus på menneskeslægtes

vegne sonede Guds vrede over alle menneskers synder. Boström kritiserede også den tanke, at menneskets moralske synd og skyld kunne overflyttes på Kristus. Ifølge Boström burde en acceptabel verdensforsoning bestå i, at Gud i sin nåde proklamerede, at han havde ophævet alle virkninger af synden og i stedet var villig til at skænke alle mennesker frelse og salighed (Ollén 1917, 63-64; Bredberg 1948, 115).

Efter at have afsluttet studiet af de klassiske sprog påbegyndte Waldenström teologiske studier samtidig med, at han underviste i latin og græsk. Den 27. dec. 1862 blev han udnævnt til adjunkt ved gymnasiet i Växjö. I 1864 aflagde han den teoretiske teologiske eksamen og blev ordineret af ærkebiskoppen i Uppsala. Den 18. nov. 1864 blev han lektor i kristendom, græsk og hebraisk ved gymnasiet i Umeå, og i 1866 blev han tillige assisterende præst ved menigheden i Umeå. Han var lektor i teologi, græsk og hebraisk ved gymnasiet i Gävle i årene 1874-1905, hvor han gik på pension (Ekman 1900, 1483-1564).

I studieårene mødte Waldenström Rosenius. Om det møde fortæller han selv:

Våren 1859 skedde mit första bekantskap med C.O. Rosenius. Jag hade blivit allvarligt varnat för honom redan i Kalmar och sedan i Stockholm av en kammarskrivare Stenman, till vilken jag hade fått rekommendation från Kalmar. Men mina erfarenheter från middagarna hos fru Lyth, vilka jag förr skildrat, hade gjort, att jag börjat fatta förtroende för Rosenius. Jag reste alltså med första ångbåt på våren från Uppsala för att övervara påsken i Stockholm. Där hörde jag i Betlehemskyrkan först B. Wadström på Långfredagen. Det var, som hade jag blivit uppryckt till tredje himmelen, jag var verkligen som drucken av Guds barns "rika håvor" (Ps. 36: 9). De bägge påskdagarna hörde jag Rosenius. Vilken ström av levande vatten voro icke hans predikningar! En så härlig påsk har jag aldrig förr eller senare haft.

Men jag lyckades icke blott få höra Rosenius utan även bli personligen bekant med honom och det så, att han även inbjöd mig till middag i sitt hus. Mellan oss uppstod från första början ett förhållande av inbördes innerlig och förtrogen vänskap, som förblev samt utvecklades mer och mer ända till hans död.

Varje gång, jag sedan var i Stockholm, besökte jag naturligtvis Rosenius och Betlehemskyrkan. *Pietisten* läste jag också flitigt. Genom densamma utövade han ett oerhört inflytande i landet. Såsom predikant var han mycket enkel och naturlig. Inga högrävande ord, inga krystade åthävor. Han *talade* till folket. Hans stämma var bred, hans dialekt norrländsk – han var ju född och uppvuxen i Norrland. Aldrig lade han an på att uppröra känslorna hos sina åhörare. Hans hållning var alltid lugn och värdig. Hans enda rörelser i predikstolen bestodo däri, att han stundom sträckte ut den ena armen. Aldrig skrek han, aldrig viskade han, alltid talade han lugnt och jämnt, alltid vänd rätt fram.

Hans predikan gick mestadels ut på att trösta de bekymrade. Därför rörde den sig mycket om frestelser och anfäktelser. "Man kände igen sig", var ett vanligt uttryck om hans predikan. Hans ömhet om själarna var ofantlig stor, isynnerhet om de svaga. Hans tröstegrund var betalningsteorien, driven till sin spets. Kristus hade med sitt lidande utstått allt, vad mänskligheten förtjänt att lida. Därmed hade han betalt hele världens syndaskuld. "Denna var således kvitterad i Guds stora bok, och vad som nu ytterligare behövdes, var att genom tron få den kvitterad i den lilla motboken samvetet". Såsom Adams synd *tillräknades* hans efterkommande, såsom om de själva hade gjort den – därpå lade R. mycken vikt – så *tillräknades* också Kristi laguppfyllelse alla troende, såsom om de själva hade uppfyllt lagen. Människor kunde därför icke fördömas för sin syndaskuld – den var betald – utan endast för sin otro. Att nu även otro var synd och såsom sådan betald, det reflekterade han egentligen

icke på. De orimligheter, vartill ett sådant alltigenom obiblistiskt åskådningssätt måste leda, motverkades hos honom, såsom hos Luther, av hans sunda, praktiskt kristliga intresse. Man kan därför säga, att hans predikan innehöll tre delar. *Den första delen: världen är frälst*, och hennes syndaskuld är betald. Kristus har i hennes ställe fullgjort Guds lag. *Den andra delen: ehuru världen är frälst, ja, "i Kristus rättfärdig vorden"*, så äro *de enskilda icke frälsta*, de bliva det genom att "i tron antaga den erlagda betalningen". Att världen blir detsamma som *ingen*, ifall man tager bort de enskilda, och att världens frälsning på detta sätt blir detsamma som ingens frälsning, det reflekterade han icke på. Men sedan han sålunda med den andra delen rivit ned den första, så följde *den tredje delen*, i hvilken han manade syndare att komma till Kristus för att bliva frälsta. När då människor kommo til honom och trodde och blevo pånyttfödda, då tillskrevs detta den första delen, som han hade rivit ned med den andra.

Att hans predikan trots dessa inre motsägelser hade så rikt välsignade verkningar och vållade en sådan andlig lyftning, som den gjorde, det berodde dels därpå, att han förkunnade en fri, oförskyld, över alla synder överflödande Guds nåd för alla "arbetande och betungade", en nåd som trots all svaghet, alle frestelser och fall förblev orubblig, dels därpå att han, själv en levande, allvarlig kristen med djup andlig erfarenhet, gjorde så fullt allvar av frälsarens ord: I måsten födas på nytt. Detta var ett bjärt avbrott emot den slentrianmässiga verkhelighetspredikan, som var så allmän, ävensom emot den hos de mer "allvarliga" prästerna vanliga, långrandiga nådens-ordnings-predikan med sina många nådesverk i avdelningar och underavdelningar och kännetecken, vilken gjorde, att själarna aldrig kunde bliva frigjorda och komma till frid utan ständigt förblevo i ett tillstånd av ofrid och ovisshet, sökande och forskande. Men icke blott det. Ett nytt andligt innehåll tillfördes folket, i det att bekymrade syndare, som förut ständigt varnats för faran av att tro för snart, nu tvärtom manades att komma strax, tro strax, att med frimodighet gå fram till nådstolen samt varnades för att dröja. Därtill kom, att Rosenius predikan utan tvivel var en mycket allvarlig helgelsepredikan. Men utgångspunkten var alltid den fria, oförskyllda nåden.

Att Rosenius grundade den gudomliga nåden på en av Kristus erlagd betalning, varigenom "Guds rättfärdighet blivit tillfredsställd, så att han kunde utan kränkning av denna förlåta och benåda", det var ju en villfarelse, som han delade med hela den ortodoxa lutherska teologien. Men den fria oförskyllda Guds nåd, han predikade, var ett sant livets bröd, som födde och mättade själarna. Alldeles såsom det sunda, naturliga, lekamliga brödet mättar människan utan avseende på, om hon har riktiga eller oriktiga föreställningar om, huru det är tillrett.

För egen del hade jag stor välsignelse av Rosenius predikan och liv, ehuru jag till sist blev nödsakad att fullständigt bryta med hans teologiska åskådning. Det är också märkvärdigt, att Rosenius mitt under sin tillgivenhet och sitt förtroende för mig dock kände en fruktan för, vad det skulle bliva av mig till sist. Pastor Gustaf Beskow berättade nämligen en gång för mig under striden om försoningen, att Rosenius sagt til honom: "Det är ingen jag är så rädd för som för Waldenström" (Nyrén 1928, 144-148).

Rosenius dør – Waldenström bliver redaktør af Pietisten

Den 24. februar 1868 døde Rosenius. Begravelsen, der blev forestået af biskoppen i Härnösand Anders Fredrik Beckman (1812-1894; Moberg & Sandell 1868, 286-287; Lodin 1956, 307-309), skete den 28. februar.³ Netop i de dage afgik der fra den rosenianske kreds i Stockholm et vigtigt brev til Waldenström. Brevet, der var udateret, var efter al sandsynlighed skrevet den 29. februar og forfattet af Axel Falk, sognepræst i Kumla (Westin 1938, 557-558).⁴ I brevet henvendte han sig til Waldenström "for at å Agatha Rosenius og flere den aflidnes og Herrens vænners vægner fråga",

³ I sin begravelsestale sagde biskop Beckman påfaldende lidt om Rosenius' betydning for nyevangelismen. Det skabte stor undren hos flere (Sondén 1931, 351).

⁴ At brevet var skrevet af Axel Falk, kan skyldes, at han var en nær ven af Waldenström (Nyrén 1928, 158.270).

om Waldenström ikke ville "genom Herrens nåd fatta den penna, som fallit ur den käre lärofadrens händer, samt till en början ansvara för de predikningars författande, som fattas i den nu sednast anmälda 1868 års årgång af *Pietisten*".⁵ Falk bad om, at svar så hurtigt som muligt måtte blive sendt til fru Rosenius (Westin 1938, 557). Den første opgave var at udarbejde prædikener til *Pietisten* 1868, hvor der ved Rosenius' død kun forelå to prædikener. Men at redigere *Pietisten* betød reelt at stå som teologisk leder af den store rosenianske vækkelse. *Pietisten* havde været Rosenius' eget private foretagende. Der stod ingen organisation bag bladet. Bladet havde helt været båret af Rosenius og den forkyndelse, han bragte i bladet. Med Rosenius som redaktør havde *Pietisten* vundet en overordentlig stor tillid i brede kredse. Rosenius havde selv udtalt det ønske, at *Pietisten* fortsat måtte udkomme efter hans død (Bredberg 1948, 78). Ifølge Gottfrid Billing blev *Pietisten* stillet på linje med Luthers skrifter, "så att det blifvit en ganska allmän vana att stödja den eller den mening genom citater från Luther och Rosenius". Billing tilføjede: "Ej sällan ställes det senare namnet framför det första". Billing påpegede også, at "artiklarna i *Pietisten* blefvo källa och norm för de allra flesta kolportörers läroföredrag" (Westin 1938, 558).

Pietisten havde en sådan betydning for vækkelsen, at bladet ikke måtte få hvem som helst til redaktør. Man kunne have forventet, at Rosenius' enke Agatha Rosenius og kredsen i Stockholm grundigt havde overvejet situationen, men det hele synes at være foregået pludseligt og uden nærmere undersøgelser af hvilke redaktørmuligheder, der forelå. Det brev, som Falk i al hast sendte til Waldenström, fik stor betydning i den rosenianske vækkelses historie. Man overraskes ikke over, at Rosenius' yngre bror, teologisk adjunkt (senere professor) ved Lunds Universitet, M.G. Rosenius i en artikel et år senere udtrykte det med ordene "ett brådskande, som ännu återstår att förklara" (Westin 1938, 559). Ja han siger lige ud, at man lagde *Pietisten* "i händerna på en man, som tidigare hade visat sig osäker i läroavseende" (Westin 1938, 559). Gunnar Wikmark beskriver, at i kredsen omkring Rosenius var især de to personer P.P. Waldenström og Gustaf Emanuel Beskow (1834-1899) indflydelsesrige. Wikmark nævner så, at de to gik hver sine veje, hvor Beskov holdt energisk fast ved Rosenius' standpunkt både i forsoningsspørgsmålet og i holdningen til den svenske kirke, mens Waldenström gik sine egne veje både i spørgsmålet om forsoning og kirkesyn (Wikmark 1941, 4-5).

Personligt har jeg ikke adgang til kilder, så jeg kan give et kildebaseret svar på, hvorfor den knapt 30-årige Waldenström blev foretrukket som redaktør for *Pietisten* frem for mænd som Per Magnus Elmlad (1806-1887; Ekman 1898a, 1318-1322), G.E. Beskow (Wikmark 1941; Wikmark 1950), Bernhard Wadström (1831-1918; Hagen 1936) og Axel Falk (1821-1904, der alle havde arbejdet sammen med Rosenius i en længere periode. Måske har det spillet en rolle, at Waldenström meget tidligt blev værdsat som en betydelig folketaler.

Waldenström har givet sin forklaring til "brådskan" ved udpegningen af Rosenius' efterfølger til redaktør af *Pietisten*. I en artikel, dateret Umeå i april 1869, siger han, at "skyndsamhet var av nöden, då från de vid Rosenii fränfalle redan anmälda 7.000 prenumeranterna brev oupphörligt

⁵ Da Rosenius i 1866 var ved at afslutte sin gennemgang af Romerbrevet, meddelte han, at han især af arbejdsmæssige grunde havde besluttet at ændre *Pietisten* fra at være et månedsblad til at blive et kvartalsblad. Hvad indholdet angår, havde Rosenius besluttet i det kommende kvartalsblad fra 1867 at udgive prædikener eller prædikenforklaringer til de nye højmessestekster, som den svenske kirke netop havde vedtaget i tillæg til de traditionelle tekster efter første tekstrække (*Pietisten* 1866, 143-144.191-192). De prædikenvejledninger, der blev publiceret i *Pietisten*, var ikke nødvendigvis blevet holdt mundtligt. I Danmark fik vi i 1885 en anden tekstrække til at uddybe og supplere første tekstrække, som går helt tilbage til oldkirken.

ingingo med frågor, om *Pietisten* skulle fortsättas. Att detta uppdrag lemnades åt mig, berodde på talrika uppmaningar från den aflidnes vänner i landet. Och då rösterna i den delen voro enstämmiga, så kunde jag icke heller undandraga mig. Sannt är väl, att icke alla röster låta höra sig, men visst är, att de som gjorde det – och de voro icke få – voro ense. Och när ingen kallade någon annan till verket, så förstår jag icke annat, än att jag gjorde rätt, när jag följde kallelsen" (Westin 1938, 559).

Til Waldenströms ord kan man vel sige, at kaldet til Waldenström vanskeligt kan være givet på grund af talrige breve og opfordringer fra Rosenius' venner rundt om i landet, eftersom Falks brev efter al sandsynlighed blev skrevet fem dage efter Rosenius' død. Derimod kan man vel forstå Waldenströms ord, at han sagde ja til kaldet til redaktøropgaven under indtryk af breve og opfordringer fra venner rundt om i landet. I hvert fald måtte Waldenström beslutte sig hurtigt, eftersom det første hæfte i 1868 skulle udkomme i marts. Dog blev det noget forsinket på grund af redaktørskiftet.

Som nytiltrådt redaktør understregede Waldenström, at han følte sig helt på Rosenius' åndelige linje, ligesom han som redaktør ville videreføre, hvad Rosenius havde stået for. Læser man hans første prædikener, er det tydeligt, at han bestræber sig på at bruge ord og vendinger, der klinger som Rosenius ville have sagt det. Ligesom Rosenius bringer han også hyppigt citater af Luther. Så det er tydeligt, at Waldenström fra begyndelsen af sin redaktørtid ville markere sit åndelige fællesskab med Rosenius. Læser man samtidig Waldenströms prædikener grundigt, vil man kunne finde formuleringer, der peger frem imod det standpunkt, han senere indtog i forsoningsspørgsmålet. I Gudsopfattelsen dominerer f. eks. kærligheden og faderbilledet, ligesom han stærkt understreger "Guds oföränderlighet" (Rosenius-Waldenström 1870; jf. Westin 1938, 581-583).

Som Rosenius' ven og discipel blev han modtaget med store forhåbninger og tillid. Som flittig prædikant og foredragsholder blev han som redaktør kendt rundt omkring i landet, og abonnementstallet på *Pietisten* blev fastholdt på over 10.000 som i de senere år med Rosenius som redaktør. Som redaktør markerede Waldenström sig som en varm fortaler for det frie lægmandsarbejde og som kritiker af vranglære i den svenske lutherske kirke. Som medlem af kirkemødet i 1868 stillede han således følgende forslag: "Om huru med präst förfaras bör, som villfarande lära utsprider". I det forslag gik han ind for, at en vranglærende præst skulle suspenderes fra sit embede og først genindsættes i embedet, hvis han var villig til at forny sin bekendelse til de tre oldkirkelige symboler og Den Augsburgske bekendelse. I 1870 skrev Waldenström til sin biskop A.F. Beckman og klagede over, at en ung student i Piteå prøvede at danne en frimenighed, ligesom studenten havde som ambition at "förena bröder av olika bekännelse". Teologisk satte Waldenström altid Bibelen i centrum, og han fastholdt ortodoksiens verbalinspirationslære, ligesom han i sin argumentation blev præget af en konsekvent biblicisme, mens han nærrede en stor skepsis til dogmatiske læresystemer. For at fastholde EFS på en klart luthersk linje arbejdede han på at få EFS' bestyrelse til at engagere klart lutherske præster som vejledere og kontrollanter af kolportørerne i EFS, så de kunne blive bevaret i en klar luthersk lære (Leufvén 1920, 26; Westin 1938, 585; Walan 1978, 31).

Waldenströms teologiske udvikling

Alle er enige om, at der skete en teologisk udvikling med Waldenström, der resulterede i, at han ændrede sin opfattelse af de to begreber Guds vrede og forsoningen. Det kan være lidt vanskeligt at

redegøre for, hvornår den udvikling begyndte, og hvad der satte den i gang. Det er ikke så enkelt at sige, hvilken betydning det havde for hans senere udvikling i livet, at han allerede i sin studietid af en af sine lærere Christopher Jacob Boström mødte en rationalistisk kritik af den bibelske forsoningslære. Waldenström skriver i sine erindringer, at Boström havde øvet stor indflydelse på ham (Nyrén 1928, 135-137; cf. Waldenström 1937 og 1938). Men ellers har han selv under overskriften *Var står det skrevet?* givet en tegning af sin egen udvikling. Ifølge hans egen fremstilling gav tvivl på et punkt – om forsoningen – ham anledning til en grundig undersøgelse af Skriften.

Var står det skrevet? – Waldenströms personlige fortælling

På sommaren 1870 inträffade en händelse, som blev av mycket stor betydelse både för mig själv och för hela den andliga ställningen i Sverige. Jag satt en dag – det var tidigt på hösten – i stadsträdgården i Umeå och samtalade med tvenne unga prästmän. Den ene hette Hellman, den andre Genberg. Vi hade ett bibelsamtal. En av de två prästerna sade därvid: "Tänk, huru gott, att Gud är försonad i Kristus!" Utan att tänka därpå, svarade jag: "Var står det skrevet?" Frågan förbluffade oss alla tre. Och vi skrattade åt ett så dumt infall. Vi visste ju, att det stod överallt i bibeln. Till bevis därpå skulle vi strax citera bibelspråk, som handlade därom. Vi anförde det ena och sökte efter det andra, men det var omöjligt att få reda på något. Då tänkte jag: "Är det likväl möjligt, att detta, som utgör själva evangelii kärna och grund, icke står någonstädes i bibeln?" Saken blev för mig i högsta grad allvarlig. Jag började att leta av alla krafter. När jag kommit underfund med, att det icke stod i Nya Testamentet, så lugnade jag mig med den tanken, att det ändå måste stå i Gamla Testamentet. Jag upphörde därför en tid att leta. Men så började jag igen. Jag såg visserligen, att det stod i vår gamla översättning på ett par ställen, att "Gud blev med landet försonad". Men när jag såg efter i grundtexten, så stod där, att "Gud bönhörde landet". Vad jag icke tänkte på men borde ha observerat, var, att om det också hade stått: "Gud blev med landet försonad", så var det ju icke som resultat av Kristi lidande och död. Emellertid höll jag saken alldeles inom mig själv.....

På våren 1872 var jag så fullviss, vad denna sak angår, att jag ansåg mig böra i en predikan i *Pietisten* framlägga den klart och bestämt. Det skedde i predikan på 20:e söndagen efter Trinitatis, vilken utkom i junihäftet 1872.⁶ Där framhöll jag: 1) att genom vårt syndafall ingen förändring inträtt i Guds hjärta; 2) att det därför icke var någon Guds grymhet eller vrede mot människan, som genom syndafallet kom i vägen för människans salighet; 3) att den förändring, som inträffade vid syndafallet, var en förändring hos människan allena, i det att hon blev syndig samt därigenom avföll från Gud och det liv, som är i honom; 4) att till följd därav för hennes salighet behövdes en försoning, men icke en försoning, som blidkade Gud och framställde honom åter nådig, utan som borttog människans synd och framställde henne åter rättfärdig; 5) att denna försoning är skedd i Jesus Kristus. Vad Guds vrede beträffar, så framhöll jag, att om Guds vrede talas i tvennehanda bemärkelser, dels såsom en vrede över synden, dels som en vrede över syndaren. Vad nu angår Guds vrede över synden, så förstå vi, att den icke kan vara genom Kristus borttagen. Gud måste hata synden, så länge han är den heliga guden. Vreden över *synden* är, så at säga, baksidan av kärleken till rättfärdigheten – där den senare är, där måste ock den förra vara. Vad åter beträffar Guds vrede över *syndaren*, så kan därom endast i den meningen talas, att den, som bliver i synden, drabbas av Guds vrede över synden, och detta förhållande är icke heller genom Kristi död förändrat. Syndens lön är,

---

6 Waldenström havde fulgt Rosenius' tradition fra hans sidste tid som redaktør af *Pietisten* at udgive prædikenforklaringer. De prædikener, der blev publiceret i *Pietisten*, forstås bedst som prædikenvejledninger, der normalt aldrig blev holdt i den form, som de blev trykt i. Eftersom *Pietisten* udkom som et kvartalsblad, passede de publicerede prædikener ikke nødvendigvis til kirkeårets tekster. Teksten til prædikenen, hvor Waldenström offentliggjorde sin nye forsoningslære, var Matt 13,44-46, lignelsen om skatten og om perlen.

för den syndare som i sin otro förbliver i synden, under Guds vrede och döden. Ännu gäller det enligt aposteln bestämda ordet: "Köttets sinne är död; om I leven efter köttet, skolen I dö". Att frälsas från denna vrede sker endast genom att rättfärdiggöras från synden. För den skull talas icke på ett enda ställe i Skriften därom, att det är Gud, som genom Kristi död blev försonad. Människan behövde däremot försonas, d. v. s. hennes synder måste borttagas, på det att hon icke evigt och ohjälpligt måtte drabbas av den Guds vrede, som är över synden o. s. v.

Sedan jag hade skrivit denna predikan, sammankallade jag tvende bröder i Umeå, guldsmeden Linderoth och handlanden G.T. Saedén, till vilka jag hade synnerligen stort förtroende. Jag läste mitt manuskript för dem. De blevo både förskräckta og glada och Saedén sade mig dagen därefter, att han icke under natten kunnad få en minuts sömn bara för glädjes skull. Emellertid funno de, att åtskilligt behövde förtydligas och delvis även korrigeras. Med anledning därav skrev jag om min predikan, sammankallade ånyo samma vänner och läste den för dem. De funno henne nu mera tillfredsställande men hade ännu anmärkningar att göra, som jag också fann befogade. Därför skrev jag om predikan ännu en gång. Därefter kallade jag på de två bröderna och läste den för dem. Nu voro de alldeles tillfredsställda. Och så sände jag min predikan till trycket.

De två nämnda bröderna kommo dock snart på andra tankar. När det blev buller om predikan, blevo de rädda. Det syntes dem orimligt, att jag skulle ha funnit ett ljus, som varken Luther eller Rosenius hade sett. Många gånger darrade jag också själv för denna tanke, och jag kände, vad Luther på ett ställe säger om sig, att ibland alla anfåktelser, som han utstått, var ingen svårare än den, när papisterna sade: "Alltså skulle Gud ha låtit kyrkan under århundraden fara vilse för att äntligen uppenbara sanningen för dig, en fattig tiggarmunk."

C.O. Rosenii änka kände sig först glad över predikan, men så kom Oscar Ahnfelt till Stockholm. Han var mycket uppbragt. Från den tiden blev det hans huvudgöromål att bekämpa denna i hans ögon så ytterst kätterska och farliga uppfattning. Det gällde ju såsom evangeliets kärna, att Gud hade avstraffat hela världens synd på Kristus, så att ingen numera kunde bli förtappad för sina synders skull utan endast för otron. Därvid tänkte man icke på, att ju otron också är en synd. Och när man sade, att ingen synd kunde förlåtas, utan att den var gottgjord genom ett motsvarende mått av lidande, så glömde man alldeles, att otron kunde förlåtas. Om man hade sagt, att otrons synd också var betald, så hade man ju måst säga, att då kunde icke heller någon människa bli fördömt för den, ty Gud kunde icke ånyo kräva betalning för en skuld, som redan var betald. Det var en villervalla utan like. Och den fortsätter ännu i den teologiska litteraturen (Nyrén 1928, 269-274; se också: Bredberg 1938, 153-158).

Till Amy Moberg

Amy Moberg, der havde været Rosenius' sekretær, var fortsat redaktionssekretær på *Pietisten*, så det var normalt hende, der gjorde teksterne i *Pietisten* klar til trykning. Da Waldenström sendte sin prædiken til 20. søndag efter Trinitatis, der blev publiceret i *Pietisten* juni 1872, 366ff., skrev han følgende i et følgebrev dateret Umeå den 23. April 1872:

Kära Amy!

Herren vare dig när!

Jag kommer nu med tvenne manuskript; ett till teckningen af min lilla Anna, det andra till *Pietisten*. Hvad det sednare angår, har jag derpå skrivit i mer än två år, kan jag säga, och ehuru viss jag är, sker det dock med stor bäfvan, att jag låter trycka det. Det är flera år, som det förekommit mig besynnerligt och motsägande, att Gud älskade verlden, så att Han utgaf sin Son, och att Han å andra sidan sjelf blef i Christo försonad. Och alla theologiska funderingar om den motsats mellan Guds kärlek och rättfärdighet, som skulle jemnas, eller derom, att Hans kärlek till verlden grundade sig på Hans förutseende om Sonens utgifvande,

hafva aldrig tillfredsställt mig, dels derföre att de intet stöd ega i Guds ord, dels derföre att den förra hypotesen genom en tilldragelse i tiden inflytter i Guds eviga väsende en *motsats* mellan två egenskaper, hvarigenom Guds väsende brister sönder och Christus blir icke vår utan Guds frälsare – den andra hypotesen åter kommer i rak strid med Joh. 3: 16, som gör Guds kärlek till *grunden* för och icke *följden* af Sonens utgifvande, äfvensom med det ordet: Gud är kärleken. Ty är Gud till sitt väsende kärleken, då kan denna kärlek icke i något fall vara betingad af något annat eller någon Hans gerning, emedan väsendet måste vara till före gerningen. Emellertid låg detta länge och bullrade inom mig, då för två (eller tre) år sedan jag i ett samtal, der en sade: "Gud är försonad", utan att tänka derpå inföll: "hvar står det i Skriften?" Denna fråga slog kanske mig med lika stor häpnad som de andra men blef inom mig begynnelsen till ett själsarbete af genomgripande vikt, och det dess mer, ju mer jag trodde mig här finna roten till de fariseers falska teologi å ena sidan samt det evangeliska lifvet å den andra. Ty väl har jag sett och hört den evang[e]l[iska] riktningens målsmän bruka uttrycket: "Gud är försonad", men jag tror: *uförvarandes*, utan att betänka, hvad det egentligen innebär, eller hvilka ytterst skadliga följder det inom *teologien* haft och hvilket obetvingligt vapen det lagt i den falska teologiens hand för att bevisa, att den evang[e]l[iska] riktningen stadnar i en ohjelpelig motsägelse – en motsägelse som i verkligheten endast är skenbar, emedan denna riktnings målsmän aldrig *fört ut* konsekvenserna af detta uttryck i tillämpningen. Emellertid, om uttrycket och endast varit ett *uttryck*, så har det dock gjort mycken svårighet. Rosenius t. ex. grundar på somliga ställen Guds kärlek på förutseendet af Sonens offer, på andra ställen ser han i Christi död en försoning mellan Guds kärlek och rättfärdighet, åter på andra gör han Guds kärlek till den *yttersta* grunden: "Han älskade, derföre älskade Han". Att detta nu icke rimmar sig, är lika visst, som att orsaken dertill ligger deri, att han aldrig misstänkt felaktigheten af uttrycket: Gud är försonad. Att inom Rosenii *praktiska* undervisning om syndares rättfärdighet i Christo detta uttrycks felaktighet intet inflytande fått, utan att der evangeli hemlighet alltid förer spiran, det må vi till Guds pris erkänna. Men vid den *teoretiska förklaringen* stöter han igenom detsamma ej blott på ofvannämnda svårigheter utan ock på andra, ty understundom låter han detta uttryck betyda, att Gud är blidkad, understundom betyder det endast, att Guds rättfärdighets kraf är tillfredsställdt, om ock understundom detta kraf blir mer ett kraf på hämn öfver syndaren än ett kraf på syndarens rättfärdiggörande såsom vilkor för saligheten. – Här ser du något af mitt själsarbete under de sista åren. Och hvartill detta arbete ledt, det är en sak, som slagit mig med häpnad och förvåning: *i hela den Heliga Skrift finnes ingen tillstymmelse till detta uttryck: "Gud är i Christo försonad"*, såsom du vidare skall finna i manuskriptet. Det är ju *verlden*, som är försonad *med Gud* och aldrig tvertom. Jag må säga, att jag hissar vid tanken på det ljus, som denna skilnad kastar öfver Skriftens serskilda läropunkter och deras inre sammanhang, och hvilken otrolig mängd svårigheter dermed äro aflägsnade. Det är sannt: detta är i verkligheten och grunden intet annat än hvad som utgör kärnan i det evangeliska lifvet, således intet nytt, ty då skulle jag förkasta det, men hvad en bristende uppmärksamhet derpå gjort, det har jag ofvan framställt. – Som du kanske observerat, har jag under de sednare åren i min ovisshet aldrig brukat det uttrycket, och jag tror att jag ej mer än en gång i alla mina predikningar använt det. – Ett par gånger (deribland i sednaste häfte) har jag *antyd*t, hvad jag nu är pligtig att *tala rent ut*, ehuru jag förutser med stor fruktan, att det i förstone skall stöta många för hufvudet samt framkalla mycken disputering. Gud kan dock styra bättre än jag tror.

Hvad arbete jag emellertid haft på denna predikan först för att skriva den, sedan för att kassera och skriva om den, det skall du förstå. Och enär nödvändigt är, att allt blir så tydligt som möjligt, så skall du göra riktigt till din uppgift att försöka uppkasta alla de invändningar och dubier, som du kan tänka ut tills du sänder korrektur, du som ju så ofta brukar uttrycket Gud är försonad med världen. Herren sände oss sitt ljus ju mer och mer!

Var snäll göm detta bref och läs hvarken det eller min predikan för någon, innan vi få resonera vidare. Jag vet väl, att det gäller allenast ett *uttryck*, men du förstår, att icke alla – ja du förstår, att förrän framställningen kan framläggas för alla, kunde någon, som tillfälligtvis hörde något ur manuskriptet läsas, föra det ut så: "Waldenström förnekar nu försoningen i

Christo", hvilket kunde åstadkomma stor villervalla, innan häftet hunne ut för att upplysa om sanna förhållandet. Dina bref har jag bekommit, men ser du: i förra veckan hade jag aderton bref att besvare på två postdagar, och då orkade jag ej mer.....

Nu motser jag bref från dig per *omgående*. Farväl för denna gång! Helsa de dina! Helsa Agatha och tacka för hennes bref! Helsa Retzelius och hans hus! Helsa alla vänner från din tillgifne broder

P.W. (Bredberg 1938, 153-158).

Till Th. H. Odencrants

Annandag pingst 1872

I et langt personligt brev beskriver Waldenström sin nye forsoningslære og placerer den i forhold til Rosenius.

...Du har stött dig derpå, att jag nämner Rosenius, och säger att jag bör göra det afseende på honom, att jag endast då nämner honom, när jag kan göra det fullt gillande. Jag önskade, kära broder, att du kunde se den räddhåga om Rosenius och hans namn, som genom Guds barmhertighet ännu råder i mitt hjerta och genom samma Guds nåd – hoppas jag – fortfarande skall komma att råda. Du skall kanske svårligen tro, då jag säger dig, att det var just denna räddhåga, som syntes mig *tvinga* till att här nämna honom för att förebygga den tron, att jag kasserade hans välsignade lära. Att emellan Rosenius och mig här är en olikhet i *förklaringen*, ser jag mycket väl, men jag vågar inför hela världen påstå, att vi äro öfverens – alldeles öfverens i *läran*, och det var detta jag ansåg mig böra betona genom hans omnämmande, emedan hvarje läsare annars skulle utbrista: "Detta löper emot hvad R. lärt", hvilket icke är fallet och hvilket skulle förorsaka den strid, för hvilken vi begge grufva oss, och som det gäller att på allt sätt förebygga. Men att i *förklaringen* en verklig olikhet råder, det ser du, och detta är *oundvikligt*, emedan R. har två hvarandra motsatta förklaringar. Den ena gången, när han är i sitt rätta, guddomliga göromål, heter det: "Gud älskade, derföre älskade Han och derföre utgaf [Han] sin Son". Detta är hans verkliga ståndpunkt, och den är det jag har framhållit. Den andra gången åter, när han skall *förklara* det uttrycket: "Gud är i Christo försonad", sammanställt med Joh. 3: 16, heter det: Gud älskar verden, emedan Han på Sonen afstraffat synden, och då Guds kärlek äfven sträcker sig öfver tiden före Christus, så älskar Han verden på grund af förutseendet om Sonens offer. När du derföre säger, att du af allt hjerta delar Rosenii förklaring, så frågas: "hvilkendera?" Ty i den ena är Guds kärlek grund och Sonens utgifvande följd, i den andra är det sednare grund och den förra följd, och så dyrbar Rosenius är för mig, *kan* jag dock ej vara blind för detta eller för min ovilkorliga pligt, att visa att denna sednare förklaring ej har skymt af stöd i Skriftens sätt at tala. Och denna pligt blir mig så mycket viktigare, ju allmännare denna föreställning är (att Guds k[ärle]k grundar sig på Christi offer) samt ju större den *tankeförvirring* är som deraf kommer. Ser jag vidare derpå, att i landet redan är funderande och bullar om saken, vidare att, der man i tillämpningen gjort allvar af denna lära, den horribla theologi uppkommit, hvars uttryck du fann i mina polemiska ord, ser jag vidare, att det är i conseqvenserna af denna lära verkläran har sin fastaste position o.s.v., då blir denna pligt ännu viktigare, och jag kan göra, hvad jag gör utan strid emot R., just emedan den förra förklaringen enligt min mening är hans rätta, egentliga ståndpunkt, likasom den just utgör hela den evangeliska riktningens lifsgrund, ehuru föreställningarna i hufvudet gå i en annan riktning. I verkligheten skall och R. ingenting förlora derigenom, att det blir uppenbart, att icke hvarje hans theoretiska förklaring eger full

giltighet – det är något som vederfarits Luther och alla Guds män och *skall* vederfaras dem – med undantag af apostlarna.

Du säger, att begreppet "försoning" har två sidor och riktningar (åt Gud och åt människan) och att jag synes nästan med våld vilja vända försoningen blott åt det ena hållet, och att detta ej kan ske utan förvirring. Men först är det hvarken visst eller säkert eller sannt, att *begreppet* försoning har två sidor. Två kunna väl inbördes försona sig med hvarandra, men den ene kan och försona den andre. För det andra, om ock i begreppet försoning låge två riktningar, så är det dock *faktiskt*, att *Skriften* icke på ett enda ställe talar mer än om dess riktning på människan.... (Bredberg 1938, 165-169).

Sammenfatning

Det nye, som Waldenström fremlagde i sin prædiken i *Pietisten* 1872 til 20. søndag efter Trinitatis, i forhold til den luthersk-rosenianske tradition var: 1) Ved syndefaldet skete der ingen forandring i Guds hjerte; 2) det var derfor ikke nogen Guds vrede mod mennesket, som på grund af syndefaldet kom i vejen for menneskets salighed; 3) den forandring, som indtraf ved syndefaldet, var alene en forandring i mennesket, idet mennesket blev syndigt og derved faldt fra Gud og det liv, som er i ham; 4) for at mennesket kunne blive saligt var det nødvendigt med en forsoning, dog ikke en forsoning, der formildede Gud og fremstillede ham som nådig igen, men en forsoning, der borttog menneskets synd og fremstillede mennesket som retfærdigt igen, 5). Denne forsoning er sket i Jesus Kristus. Om Guds vrede betonedede Waldenström, at der tales om Guds vrede i to betydninger, dels som en vrede over synden, dels som en vrede over synderen. Wallenström betoner, at hvad angår Guds vrede over synden, så kan den ikke være borttaget af Kristus. Gud må hade synden, så længe han er den hellige Gud. Vreden over synden karakteriserer Waldenström som bagsiden af kærligheden til retfærdigheden. Hvad angår Guds vrede over synderen, så kan man kun tale om den i betydningen, at den, som bliver i synden, rammes af Guds vrede over synden, og dette forhold er der heller ikke ændret på ved Kristi død. Syndens løn er, for den synder som i sin vantro forbliver i synden, under Guds vrede og døden. Derpå fortsætter Wallenström med at sige, at apostelens ord gælder: "Köttets sinne är död; om I leven efter köttet, skolen I dö". At blive frelst fra denne vrede sker alene ved at blive retfærdiggjort fra synden. Waldenström betoner, at der ikke et eneste sted i *Skriften* tales om, at det er Gud, som ved Kristi død blev forsonet. Derimod har mennesket brug for at blive forsonet, dvs. at dets synder bliver taget bort, for at det ikke evigt må blive ramt af den Guds vrede, som er over synden. Vi skal derfor vogte os for den vildfarelse, at det, at sønnen blev udgivet, alene var et kærlighedsbevis fra Guds side. *Skriften* lærer med bestemte ord, at det var et försoningsoffer. Men bemærk: Det var ikke Gud, som ved dette offer blev formildet, men det var mennesket, som ved det offer skulle retfærdiggøres, hvilket var nødvendigt, for at det kunne blive frelst. For det var på menneskets side, i menneskets synd, at forhindringen lå. Det var mennesket alene og ikke Gud, som på syndefaldets dag faldt fra godheden. Det var mennesket alene, som blev Guds uven og gik bort fra Ham. Det var ikke Gud, der blev menneskets uven og gik bort fra det. Nej da mennesket gik bort som Guds uven, så elskede han mennesket så højt, at han i Kristus gik efter mennesket for at tage bort, ikke sin vrede, men menneskets synder. For da han udgav sin søn, da gjaldt det for ham ikke om at finde en person, på hvilken han kunne slukke sin vrede, for at han igen kunne elske verden, men at finde en person, gennem hvilken han kunne redde mennesket, det faldne barn, som han uforandret elskede, eftersom han er kærligheden.

Forsoningen i kirkehistorien

I oldkirken havde synspunktet for Kri- si gerning mest været det, at Kristus dels befrier fra de magter, der vil ødelægge mennesker, særlig døden og Djævelen, dels meddeler liv og uforkrænkelighed. Det er således forløsningenstanken, der træder i første række. Dog anvender adskillige af kirkefædre- ne selv ordet forsoning i denne sammenhæng: Guds befrielse gennem Kristi værk bringer atter forholdet mellem Gud og mennesket i orden og bringer for så vidt en forsoning i stand. Der var dog også hos oldkirkens fædre (særlig de latinske, fx Augustin) elementer til stede, der førte frem mod den objektive forsoningslære. Her kunne Anselm af Canterbury (1033-1109) knytte til, da han blev ophavsmand til det, der traditionelt kaldes den objektive forsoningslære (Holmquist og Nørregaard 1963, 391-392). Den kan kort beskrives sådan: På grund af Adams fald og hans efterkommeres delagtighed i hans syndeskyld gennem arvesynden er mennesket kommet i en uendelig gæld til Gud. Mennesket skylder nemlig Gud at leve retfærdigt, og selv om det kunne tænkes, at en synder omvendte sig og i lydighed mod Gud opfyldte hans retfærdigheds krav, ville der påhvile mennesket yderligere en pligt til at give erstatning/æresoprejsning (satisfaktion) for den forud begåede krænkelse af Guds ære og majestæt. Guds retfærdighed kræver, at han ikke bare slår en streg over synden, for det ville stride imod ordenen i hans rige. Over for synden kunne Gud handle på en af to måder: enten ved at straffe eller ved at kræve satisfaktion. Den første vej er imidlertid ufarbar. Ville Gud straffe synden og synderne efter fortjeneste, ville alle mennesker gå fortabt. For at Gud kunne give mennesket syndsforladelse, måtte han få godtgørelse for den skyld, som mennesket havde pådraget sig på grund af synden. Alene Jesus, Guds syndfri Søn, kunne gøre dette ved at dø i menneskers sted. Kristi død på korset var den nødvendige og stedfortrædende straf- lidelse, som forsonede Gud og mennesket. Man kan kort sige, at der findes en tydelig linje: Augustin-Anselm-Luther angående den objektive forsoningslære.

Den Augsburgske Bekendelses artikel tre siger, at "Kristus, sand Gud og sandt menneske, født af Jomfru Maria, som virkelig har lidt, er korsfæstet, død og begravet, for at han kunne forson- e Faderen med os og være et offer ikke bare for arvesynden, men også for alle menneskenes syndige handlinger." (Grane 1976, 48). Gudmennesket alene formår at bringe satisfaktion eller erstatning. Kristi syndfrihed og lydighed var imidlertid ikke tilstrækkelig. For det var gudmennesket også forpligtet på. Som syndfri var Jesus imidlertid ikke under dødens lov. Ved sin frivillige død ydede han da Gud noget, hvortil han ikke var forpligtet, og erhvervede sig derved en fortjeneste, præsterede noget overskydende godt, der kunne komme andre til gode. Men da Jesus selv som Gud havde alt, kunne han overgive den løn, Gud gav ham, til sine brødre og søstre og derved give dem syndstilgivelse. Ved Kristi død på korset forandres Guds sindelag. Gud er det objekt, som forsones ved Kristus. Forsoningen har formildet eller afvent Guds vrede. (Hägglund 1959; Holmquist og Nørregaard 1963, 392-393; Hägglund 1984, 148-151; Nordlander 1982; Bexell 2003, 111; jf. Aulén 1927; Bring 1929; Aulén 1930; Nygren 1932; Nygren 1932a; Aulén 1946; Nygren 1947 I + 1947 II; Bring 1950).

En lidt senere tænker var Pierre Abélard (1079-1142), der også har udformet en forsoningslære, som kaldes den subjektive forsoningslære. I modsætning til Anselm mente Abélard, at Gud egentlig uden videre godt kunne tilgive menneskets synd – der mere bestemmes ud fra sindelaget end ud fra handlingen. Synden er den bevidste, villedede foragt for Gud og modstrid mod hans bud, og den

medfører derfor skyld. Gud har dog valgt en anden vej til syndens udslettelse end den uden videre at tilgive den. Han har sendt Kristus, der som læreren, som forbilledet og som den, der er tro til døden, åbenbarer Guds kærlighed og således vækker menneskers tro og genkærlighed, bryder deres modstand mod Gud og derved befrier fra syndens trældom. Kærligheden forener med Kristus, så at hans fortjeneste kan komme mennesker til gode; derfor kan Gud forlade dem deres synder, for den, der elsker meget, ham skal meget forlades. Ved Kristi død på korset forandres menneskets sindelag. Gud er det subjekt, som ved Kristi gerning forsoner mennesket med sig selv. Forsoningen har taget menneskets synd bort.

Den objektive forsoningslære placerer forsoningsbegivenheden til Jesu gerning på Golgata, "Kristus for mig". Den subjektive forsoningslære placerer forsoningsbegivenheden i erfaringen eller oplevelsen af, at forsoningen gælder "netop mig", "Kristus i mig". Denne erfaring eller oplevelse kalder fortalerne for den objektive forsoningslære for frelsestilegnelsen (Holmquist og Nørregaard 1963, 396-397; Grane 1964, 115; Hägglund 1984, 151; Bexell 2003, 111).

Abélards subjektive forsoningslære blev genoptaget af repræsentanter for radikalpietismen fx Johan Konrad Dippel, der kom til at udøve stor indflydelse på det kirkelige liv i Sverige (Henning 1881; Hägglund 1984, 309).

Skabelse og syndefald – baggrunden for den lutherske forståelse af forsoningen

Baggrunden for den lutherske forståelse af forsoningen er syndefaldet. Det er Gud, som har skabt alt. Verden er ikke blevet til af sig selv. Selv om verden ligger i det onde og er fordærvet af synden, så er den alligevel skabt af Gud og oprindelig skabt god og fuldkommen. Guds ypperste skabning er mennesket. Bibelen omtaler fra begyndelsen mennesket som et gudbilledligt væsen. "Gud skabte mennesket i sit billede; i Guds billede skabte han det, som mand og kvinde skabte han dem" (1 Mos 1, 27). Den levende Gud står i et forhold til mennesket, som han ikke indtager til noget dyr.

Men mennesket er ifølge Bibelen også faldet fra Gud. Og det udgør en lige så vigtig del af det, den kristne tro har at sige om mennesket. Det siger noget om, at der er kommet en grundskade ind i mennesket, som gør, at vi trods alle gode intentioner igen og igen går fejl både af hinanden og af Gud. Det har lige så fatale konsekvenser, hvis man lukker øjnene for det, som hvis man fornægter menneskets gudbilledlighed.

Men betyder dette da ikke, at det er et spørgsmål, om man overhovedet kan tale om menneskets gudbilledlighed som en eksisterende virkelighed?. Det er i hvert fald tilsyneladende den konsekvens, Luther drager af syndefaldet: "Når vi derfor taler om gudbilledligheden, taler vi om noget ukendt. Ikke blot har vi ikke nogen erfaring af den; vi erfarer til stadighed dens modsætning..." (Genesisforelæsnings WA 42, 47, 31f). Og den modsætning kan Luther så enkelte steder ligefrem betegne som djævelens billede. Det, Bibelen siger om menneskets gudbilledlighed, handler om en virkelighed, der var engang, men som nu er tabt og først virkeliggøres igennem Jesus og det, som hans død og opstandelse har banet vejen for og foregrebet (Hägglund 1959, 77-102; Højlund 2013).

Både Luther og de lutherske bekendelsesskrifter taler med stor alvor om syndefaldet og dets følger (Hägglund 1959, 103-163). Her skal gives nogle eksempler fra de lutherske bekendelsesskrifter:

Om arvesynden. Ligeledes lærer de, at alle mennesker, der frembringes på naturlig vis efter Adams fald, fødes med synd. Det vil sige uden frygt for Gud, uden tillid til Gud og med ondt begær og stræben. Og denne medfødte tilbøjelighed eller skade er virkelig synd, som også nu fordømmer og bringer evig død over alle dem, der ikke genfødes ved dåb og Helligånd.

De fordømmer pelagianerne og andre, der benægter, at den medfødte skade er synd. Og som forringer Kristi lidelses og fortjenestes ære ved at hævde, at mennesket kan blive retfærdig for Gud ved fornuftens egne kræfter (Den augsburgske Bekendelse art. 2, Andersen 2018, 21).

Om arvesynden. *Hovedspørgsmålet i striden.* Er arvesynden egentlig og uden nogen forskel menneskets fordærvede natur, substans og væsen eller i det mindste den fornemste og bedste del af dets væsen, den fornuftige sjæl selv i dens inderste kerne og højeste kraft? Eller er der også efter faldet en forskel mellem menneskets substans natur, væsen, legeme og sjæl, og arvesynden, sådan at naturen er én ting og arvesynden, som hænger ved den fordærvede natur og fordærver naturen, er noget andet?

Det, vi bekender. *Den rene lære, tro og bekendelse ifølge den førnævnte rettesnor og korte forklaring.*

1. Vi tror, lærer og bekender, at der *en forskel* i menneskets natur, ikke alene som den i begyndelsen er skabt af Gud, ren og helt uden synd, men også som den er nu efter faldet. Der er en forskel mellem naturen, som også efter faldet stadig er og bliver en Gud skabning og så arvesynden. Og denne forskel er lige så stor som forskellen mellem Guds gerning og Djævelens gerning.

2. Vi tror, lærer og bekender også, at denne forskel må fastholdes af al magt, fordi den lære, at der ingen forskel er mellem vor fordærvede menneskenatur og arvesynden, står i strid med vor kristne tros hovedartikler om skabelsen, genløsningen, helliggørelsen og legemets opstandelse og ikke kan forenes med dem.

For Gud har ikke alene skabt Adams og Evas legeme og sjæl før faldet, men også vort legeme og sjæl efter faldet, selv om de er fordærvede. Og Gud erkender dem også stadig som sit værk, som der står skrevet i Job 10,8: "Dine hænder dannede og skabte mig".

Guds søn har også i sin persons enhed antaget sig denne menneskelige natur, dog uden synd. Det var altså ikke noget andet kød, men vort kød, han forbandt sig med. Og ved at ikklæde sig vort legeme blev han vor bror. Som der står skrevet i Hebr 2,14: "Siden børnene alle er af kød og blod, måtte han også blive det ligesom de". Ligeledes i vers 16-17: "Det er jo ikke engle, han tager sig af, derfor måtte han i ét og alt blive som sine brødre." Med undtagelse af synden.

Sådan har Kristus genløst vor menneskelige natur som sin gerning, helliggør den som sin gerning, opvækker den fra de døde og pryder den herlig som sin gerning. Arvesynden har han derimod ikke skabt, antaget sig eller genløst og helliggjort. Den vil han heller ikke opvække, pryde eller saliggøre hos de udvalgte, men i opstandelsen skal den blive helt tilintetgjort.

Af dette er det let at se forskellen mellem den fordærvede natur selv og den fordærvelse, som er indgydt i naturen, og som fordærver den.

3. Vi tror, lærer og bekender på den anden side tillige, at arvesynden ikke er nogen ubetydelig ting, men en så omfattende fordærvelse af den menneskelige natur, at intet sundt eller ufordærvet er blevet tilbage i menneskets legeme og sjæl, dets indre og ydre kræfter. Som kirken synger: "Ved Adams fald er den menneskelig natur og væsen totalt ødelagt." Denne skade er uudsigelig, kan ikke erkendes med fornuften, men alene af Guds Ord. Ingen anden end Gud kan skille naturen og naturens fordærvelse fra hinanden. Det skal ske fuldkommen gennem døden i opstandelsen. Da skal vor natur, som vi nu bærer, være uden arvesynden, afsondret og adskilt fra den og opstå og leve evigt (Konkordieformlen – Kort forklaring, art. 1; Andersen 2018, 283).

Forsoningen

Denne fremstilling bygger på Bibelen og en række klassiske lutherske dogmatiske fremstillinger (Luther 1981; Pieper 1946; Pieper 1951; Pieper 1985; Rosendal 1930; Wisløff 1948; Wisløff 1951; jf. Prenter 1955; Prenter 1964; Prenter 1978). Intet spørgsmål bliver i Bibelen taget mere alvorligt end det, der angår vort forhold til Gud. Vil Gud vide af mig? Det er f. eks. et gennemgående tema i Salmernes Bog. Hvis Gud ikke vil vide af mig, er det ude med mig (Sl 32,4; Sl 102,11). Hvis Gud skjuler sit ansigt for mig, hvor skal jeg da vende mig hen? (Sl 69,18; Sl 143,7). Men ser Herren i nåde til mig, kan jeg være tryk (Sl 73,25).

Det er vores synd, der har rejst en skillemur mellem Gud og os. Denne vor synd er en dybt alvorlig sag. Den kan ikke gøres ugjort, selv om vi også gør, hvad vi kan for at bøde på skaden. Synden må straffes. Uden at der udgydes blod, opnås der ingen tilgivelse hos Gud, hedder det i Hebr 9,22 med henblik både på de gammeltestamentlige ofre og på Jesu offerdød. Blodet af tyre og bukke kunne ikke sone vor synd (Hebr 10,4). Men Gud forbarmede sig over os og sendte sin søn som et sonoffer for vore synder (1 Joh 4,10). På Golgata rejstes det store offeralter, hvor Jesus var både offerpræst og offerlam (Rom 3,21-26). Han ofrede sig selv. Straffen blev lagt på ham (Es 53,5; 1 Pet 2,24-25). Han, som ikke kendte til synd, har Gud gjort til synd for os (2 Kor 5,21). Det er for lidt, hvis vi vil tale bibelsk, at sige: Gud er kærlighed. Vil vi tale, som Guds ord taler, så må vi fortælle, på hvilken måde Guds kærlighed har ytret sig. Derved er Guds kærlighed blevet åbenbaret, at han har sendt sin søn som et sonoffer for vore synder. Det er for lidt at sige, at Gud tilgiver os vore synder, når vi beder ham om det. Vi må også fortælle, hvad det har kostet Gud at kunne tilgive synd. Det kostede ham hans egen søn – i en blodig død (Rom 8,32). Jesus bad: "Min fader, hvis det ikke er muligt, at dette bæger går mig forbi, men jeg skal drikke det, så ske din vilje" (Matt 26, 42). Men det var ikke muligt, hvis vi skulle kunne blive frelst. Det bitre bæger måtte tømmes til bunds. Forsoningen er det store, gennemgående tema i NT. Det er Jesus, og hvad han har gjort til vor frelse, der er kristenlivets grund.

Mennesket under Guds lov

For at forstå Jesu gerning som menneskeslægtens forsoner, skal vi tage udgangspunkt i det, som Bibelen lærer os om Guds hellighed og lovens krav til os. Luther har lært os, at alt Guds ord er lov eller evangelium. Loven er det Guds ord, som taler om Guds retmæssige krav til mig, som dømmer mig og fordømmer mig. Evangeliet er det Guds ord, som fortæller mig om Guds nåde i Kristus, og som tilsiger mig syndernes forladelse for Jesu skyld.

Den hellige Gud, som ikke kan tåle synd, har i loven tilkendegivet, hvad hans hellige vilje kræver af os. Vi kan sige, at loven binder os til to ting: For det første forpligter den os til at leve et helligt liv, ja, til et syndfrit liv. For lovens krav går ud på syndfri fuldkommenhed. "I skal være hellige, for jeg, Herren jeres Gud, er hellig (3 Mos 19,2). Det er ikke nok "at gøre det så godt, som man kan", og så i øvrigt håbe på, at Gud ser igennem fingre med resten. "Den, som ellers overholder hele loven, men fejler blot på ét punkt, er blevet skyldig i dem alle" (Jak 2,10). For det andet dømmer loven os til at lide straf for at sone det, vi har gjort galt. Men da er vor stilling i virkeligheden ganske fortvivlet. For både Bibelen og erfaringen slår fast, at ingen har kunnet holde Guds lov. Her holder ingen mål. Og når det gælder at sone den straf, vi har fortjent, er der ingen udsigt til, at vi vil kunne gøre det godt igen, som vi har gjort forkert. Den evige straf er da det, som venter os, hvis vi var overladt til os selv.

Jesus i vort sted

På to måder har Jesus som vor stedfortræder fuldført sin forsoningsgerning.

a: Vi så, at Guds lov bandt os til at lide straf for vore synder og overtrædelser. Her gik Jesus ind i vort sted. På mangfoldige måder slår Skriften dette fast. Det er det mest centrale i Bibelens vidnesbyrd om Jesus. "For også Kristus led én gang for menneskers synder, som retfærdig led han for uretfærdiges skyld for at føre jer til Gud" (1 Pet 3,18). "Ham, der ikke kendte til synd, har han gjort til synd for os, for at vi kunne blive Guds retfærdighed i ham" (2 Kor 5,21). Læs også Es 53,4-5 og Hebr 7,26-28. 9,11-14.

Denne stedfortrædende straf lidelse varede gennem hele Jesu liv. Han bar syndens følger gennem et helt liv i savn og møje. Det havde han ikke behøvet, men han gjorde det for os. Sit højdepunkt når denne stedfortrædende straf lidelse i de sidste dage, han levede, og især under lidelsen på korset. Der måtte han smage den kval at være forladt af Gud: "Min Gud, min Gud! Hvorfor har du forladt mig?" (Matt 27,46). Her tømte Jesus straf lidelsens bitre bæger til bunds – for os. Jesus var under Guds vredes dom. Sit særlige værd for Gud fik Jesu stedfortrædende straf lidelse for det første, fordi han, som bar straffen, i et og alt svarede til Guds retmæssige krav til menneskene. Jesus var Guds hellige og rene offerlam, han var Guds søn, den enbårne, som Gud har velbehag i (Joh 1,29; Ef 5,2; Hebr 9,14; 1 Pet 1,19). Dernæst fik Jesu straf lidelse sit værd for Gud, fordi den var helt igennem uforskyldt. Jesus havde ingen synd at lide for. Han led uskyldig i vort sted og for vor skyld (Rom 5,6-10; 2 Kor 5,21; 1 Pet 2,22-25).

b: Men Guds lov forpligter os også til et fuldkomment retfærdigt og syndfrit liv. Og denne forpligtelse strækker sig over hele vort liv. Men også denne sag har Jesus taget sig af. Han er ikke alene død for os, i det han led straffen i vort sted. Han har også levet for os, *levet* et fuldkomment, syndfrit liv som vor stedfortræder. Det vidner Bibelen om. Der står f. eks. i Gal 4,4: "Jesus blev født under loven, for at han skulle løskøbe dem, der var under loven". Som Gudmenneske var Jesus ikke undergivet loven, han var lovens herre. Men for vor skyld gik han ind under loven. Han blev lydige til døden. "For ligesom de mange blev syndere ved det ene menneskes ulydighed, sådan skal også de mange blive retfærdige ved én enestes lydighed (Rom 5,19).

Ligesom lovens *skyld* blev tilregnet Jesus, og han derfor måtte lide vor straf, så er også lovens *pligt* tilregnet ham. Og Jesus har gjort fyldest for begge dele. Så er vor skyld og gæld betalt, og Gud kræver den ikke mere af os. Men så er den også opfyldt, vor forpligtelse til at opfylde loven for at blive salig. Vi skal ikke dømmes efter loven, så mange som tror på Jesus (Joh 5,24). Loven kan i evighed ikke fordømme os, eftersom den er opfyldt af Jesus. Guds retfærdighed har fået sit. Når et Guds barn nu gerne vil gøre efter Guds vilje i loven, er det ikke, fordi han tror, han må holde loven, fordi den ellers ville fordømme ham, men fordi han i taknemmelig kærlighed vil tjene den Herre, som har frelst ham.

Dette har den aller største betydning for en kristens trosliv. Som Luther siger: "Når loven kommer og anklager dig, at du ikke har holdt den, så vis den hen til Jesus og sig: Der er den mand, som har gjort det, ham klynger jeg mig til, han har opfyldt den for mig og givet mig sin opfyldelse, da må loven tie" (Wisløff 1948, 93).

Men her er det, at Jesus har taget sig af vor sag. Det har han gjort ved at "være en formidler mellem Gud og mennesker" (1 Tim 2,5). En sådan formidler kunne han være, fordi han var Gud og menneske. Fordi han var Gud, kunne hans gerning få evig værdi og betydning. Og fordi han var

menneske, kunne det, han gjorde, komme os mennesker til gode. Om Jesus som vor formidler står der nogle bemærkelsesværdige ord i Bibelen. Han kaldes nemlig "den anden Adam" (1 Kor 15,45). Meningen er, at Jesus har en lignende central stilling i menneskeslægten, som Adam havde.

Om Adam hedder det: "Synden kom ind i verden ved ét menneske, og ved synden døden, og sådan kom døden til alle mennesker, fordi alle syndede" (Rom 5,12). Dette skriftsted er meget vigtigt. Guds ord siger her, at vi alle var ét med Adam, han var vor repræsentant. Da Adam blev fristet, var det os alle sammen, som blev fristet og stillet på prøve. Sådan så Gud det. Og da Adam syndede og faldt, var det os alle, som faldt i synd. Sådan så Gud det. Alle syndede i ham. Dette er den bibelske repræsentationstanke. Vor stedfortræder handler – og så er det, som om vi selv havde handlet. Men om den anden Adam hedder det: "Når én er død for alle, er de alle døde" (2 Kor 5,14). Det vil sige, at vi var alle i Guds øjne et med Jesus, sådan at det han gjorde, det gjorde vi. Da Jesus fuldførte sin forsoningsgerning, da var det os alle sammen, som sonede synden og genoprettede vort forhold til Gud. Sådan så Gud det.

Ifølge Skriften findes der en objektiv forsoning af alle mennesker med Gud, det vil sige en forsoning, som ikke først skal udføres af mennesker, men som er udført af Kristus for snart 2000 år siden. Forsoningen er for hånden, allerede inden menneskene gør noget som helst og helt uafhængig af dem. Den er i lighed med verdens skabelse et fuldbyrdet faktum. Paulus fastslår: "Mens vi endnu var hans [Guds] fjender, blev vi forliget med Gud, ved at hans søn døde" (Rom 5,10). Vor forsoning med Gud kom således i stand, da Jesus døde. Ligesom Kristi død ligger i fortiden, således ligger også gennemførelsen af vor forsoning i fortiden (2 Kor 5,19). Forsone i Rom 5,10 og 2 Kor 5,19 betegner ikke en sindsforandring hos mennesket, men noget der skete i Guds hjerte.⁷ Da Kristus frembar sit soningsoffer, lod Gud sin vrede mod menneskene forsvinde. Det er ikke en dogmatisk konstruktion, men apostelens egen forklaring: "Det var Gud, der i Kristus forligte verden med sig selv og ikke tilregnede dem deres overtrædelser, men betroede os ordet om forligelsen" (2 Kor 5,19). Allerede da forlod Gud i sit hjerte hele verden dens synd og forklarede den retfærdig, for "ikke at tilregne synd eller overtrædelser" er efter Skriftens sprogbrug det samme som at forlade synd eller overtrædelser. Endvidere er ifølge Skriften det faktum, at Kristus blev opvakt fra de døde, en virkelig syndsforladelse, det vil sige en objektiv retfærdiggørelse af hele den syndige verden (Rom 4,25). Så tydeligt forklarer Skriften den objektive, gennem Kristus en gang for alle udførte forsoning af alle mennesker med Gud.

Evangeliet er budskabet om den objektive, allerede skete forsoning. Derfor kaldes det "ordet om forsoningen/forligelsen" (2 Kor 5, 19). Det er baggrunden for, at menneskene nu på sin side eller subjektivt ikke forsones/forliges med Gud på anden måde end ved tro, det vil sige, vi forsones /forliges med Gud ved troen alene derved, at tilfyldestgørelsen allerede er til stede ved Kristi forsoning og forkyndes og rækkes i evangeliet. Til troen på den objektivt tilstedeværende forsoning formaner Paulus med ordene: "Lad jer forlige med Gud" (2 Kor 5,20).

---

⁷ Stammen i det græske ord *allasso* betyder ganske enkelt at bytte, forandre, skifte form. Mens *katallasso* i profan græsk særlig blev brugt om at veksle penge, fik det efterhånden en udvidet betydning og udtrykte f. eks. en forandring fra fjendskab til venskab, altså forlig, forsoning. I denne betydning bruges ordet i NT, hvor Paulus for øvrigt er alene om at bruge det, og da bruger han det normalt i betydningen at blive forligt/forsonet med Gud. For Paulus er *katallasso* et betydningsfuldt ord, fordi det udtrykker en af de store kernesandheder om Guds frelse. Jesus har ved sin død tilvejebragt forligelse/forsoning med Gud (Rom 5,11), og Gud har i Kristus forligt/forsonet verden med sig selv.

Fastholdelsen af den objektive forsoning er af afgørende betydning for hele den kristne lære. Holder man fast ved, at menneskene fuldstændigt blev forsonet med Gud, ved hvad Kristus gjorde og led, så bliver der ingen plads til, at menneskene helt eller delvis selv skal udføre sin forsoning.

Et værk af Guds kærlighed

Paulus siger: "Det var Gud, der i Kristus forligte verden med sig selv og ikke tilregnede dem deres overtrædelser" (2 Kor 5,19). Hele forsoningsværket er Guds gerning. Vi mennesker kunne ikke udføre det. Ja, vi kunne ikke engang komme på den tanke at bede ham om det. Dette frelsesværk lå helt uden for alt, hvad mennesker kunne komme i tanke om. "Gud viser sin kærlighed til os, ved at Kristus døde for os, mens vi endnu var syndere" (Rom 5,8). Vi må se hele forsoningen som Guds kærligheds gerning. Vor Gud er ikke en hævngherrig Gud, som kun modstræbende lader sig forsones. Han har selv taget initiativet, og han har selv gennemført det hele. Men dette kaster også et særlig klart lys over vor himmelske far. Vi så jo nemlig, at forsoningen netop blev nødvendig, fordi Gud var hellig og retfærdig; som den Hellige kunne han ikke uden videre se bort fra synden og lade, som om den ikke var der. Synden måtte sones. Jesus måtte bære Guds vredes dom. Men samtidig forkynder Bibelen, at Gud er evig kærlighed. Så bor da disse to ved siden af hinanden i Guds hjerte: Helligheden og kærligheden. Helligheden vil straffe synderen og fordømme ham til evig fortabelse. Men kærligheden vil frelse ham og tage ham ind til sig i forbarmende kærlighed. Dette må vi holde fast ved, hvis vi vil forstå og tilegne os, hvad forsoningen er.

"Gud var i Kristus og forligte verden med sig selv" (2 Kor 5,19). Det er forsoningen. Jesus, som ikke vidste af synd, blev af Gud gjort til synd for os (2 Kor 5,21). Det vil sige: Da Jesus opfyldte loven for alle mennesker og bar straffen for alle mennesker – da blev Gud i sit hjerte fuldkommen forsonet med verden. For da var det i Guds øjne, som om alle mennesker havde lidt straffen for det, de tidligere havde gjort forkert. For sine synders skyld var alle mennesker under Guds *vrede* (Rom 5,10). Men så stod stedfortræderen frem – og Guds vredes lyn ramte *ham*. Så skal det ikke ramme den, som tror på Jesus!

Retfærdiggjort stod Jesus op igen på den tredje dag. Han, som i et og alt havde gjort Guds vilje, havde ret til at leve. Gud *måtte* opvække ham igen. Døden, som er *syndens* løn, havde ikke ret til at holde på ham. Den evige, retfærdige Gud havde jo sagt i sit ord, at den, som synder, skal dø (Ez 18,4), men den, som gør Guds vilje i alle ting, skal leve (Ez 20,11). Hvis Gud ikke skulle svigte sit eget ord, *måtte* han opvække Jesus fra de døde. Jesus var i et og alt Gud til behag, og det var umuligt, at han kunne forblive i dødens vold. "Så blev Jesus da givet hen for vore overtrædelser og blev oprejst til retfærdighed for os" (Rom 4,25). Jesus er den anden Adam, og ligesom vi alle var med i hans forsoningsdød, var vi også alle med i hans opstandelse. Det var os alle, som blev oprejst til retfærdighed på den tredje dag. Sådan så Gud det.

Så har Guds hellighed og retfærdighed intet mere at kræve. Den syndige menneskeslægt har – i stedfortræderen – gjort alt det godt igen, som den har forbrudt. Gud har dermed forligt verden med sig. Men dermed forstår vi også, hvem forsoningen gælder. I Kristus er alle mennesker sandt og helt forligt med Gud. Men den, som i vantro stiller sig selv udenfor, idet han forkaster Jesus, ham gavner dette forsoningsværk intet. Uden for Jesus er der ingen nåde og barmhjertighed, men kun brændende vrede og dom. Skriftens vidnesbyrd om Kristi stedfortrædende forsoning (*satisfactio vicaria*) er det mest centrale og afgørende punkt i den kristne menigheds vidnesbyrd. Det er

budskabet om Kristi forsoning, som er kristendommens specielle kendetegn over for alle religioner og al religiøsitet.

I sin bog *Predikan* betoner Gustaf Wingren (1910-2000), at det er uheldigt, hvis man sætter modsætningen mellem Gud og mennesket i højsædet. Wingren mener derimod, at den egentlige kamp, Jesus fører, er kampen mod Djævelens og hans vælde (Wingren 1960, 36-37). Jeg tror, at Wingren har et anliggende. Vi må ikke glemme Kristi kamp mod Djævelen. Men samtidig bør vi stille spørgsmålet: Hvad er det for en nød, som Kristus frelser os fra ved sin sejrige kamp? Flere vil svare, at han frelser os fra fordærvmagterne. Dermed peges på noget væsentligt. Men fordærvmagterne er alligevel ikke det sidste udtryk for den nød, vi mennesker står i. Vor elendighed er ikke alene det, at vi har disse onde magter imod os. Vi har Gud imod os, siger NT. Det er det første og afgørende. Vi er under Guds vrede, det er vor store nød. Det er tilstrækkeligt at tænke på Rom 3,9-20, så forstår vi det. Hver mund er lukket, og hele verden er skyldig over for Gud, og Guds vrede åbenbares fra himlen over en syndig menneskeslægt (Rom 1,18). Når vi har Gud imod os, så er alt håb ude. Så er mennesket – af Gud selv – overgivet til sig selv, til en forkastelig tankegang (Rom 1, 28), overgivet til Djævelen og dæmonerne. Når vi har fordærvmagterne imod os, så er det bare en følge af, at vi har Gud, den vrede Gud, imod os. Derfor er det først og fremmest Guds vrede, Kristus kæmper med i sin forsoningsgerning. Hans død var en sejr over fordærvmagterne – ja, det er sandt. Men vel at mærke, han sejrede over fordærvmagterne på den måde, at han i vort sted gik ind under Guds vrede. Det er sådan, at "sejren" og "befrielsen" er skildret i NT. Vi ser det i Gal 1,4: "Vor Herre Jesus Kristus gav sig selv hen for vore synder for at rive os ud af den nuværende onde verden". Den samme saglige rækkefølge finder vi i Kol 2,14: "Han slettede vort gælds-brev med alle dets bestemmelser imod os, han fjernede det ved at nagle det til korset". Dernæst kommer så omtalen af de onde magter, som blev overvundet: "Han afvæbnede magterne og myndighederne, stillede dem offentligt til skue og førte dem i sit triumftog i Kristus" (Kol 2,15). Den sejrende Kristus, løven af Juda, han er ingen anden end Lammet, som blev slagtet (Åb 5,5-6).

Rosenius var helt enig i og alt, hvad han skrev, var i nøje overensstemmelse med den ovenfor skitserede fremstilling af den lutherske forståelse af forsoningen. Selv om Waldenström afviste Rosenius' forståelse af forsoningen, var han enig i, at Rosenius' forståelse var i fuld overensstemmelse med den klassiske lutherske forståelse (Nyrén 1928, 147).

Sammenfatning

For at forstå Jesu gerning som menneskeslægtens forsoner, skal vi tage udgangspunkt i det, som Bibelen lærer os om Guds hellighed og lovens krav til os. Gud kræver i sin lov af os mennesker et liv i syndfri fuldkommenhed. Fejler vi mennesker i at overholde et af lovens bud, bliver vi skyldige over for alle bud. Loven dømmer os til at lide straf for at sone det, vi har gjort galt. Det faldne menneske har i sig selv ingen kræfter eller ressourcer til at gøre det godt igen, som det har gjort forkert. Den evige straf under Guds vrede venter alle mennesker, hvis vi var overladt til os selv. Forsoningen blev netop nødvendig, fordi Gud er hellig og retfærdig. Som den Hellige kunne Gud ikke uden videre se bort fra synden og lade, som om den ikke var der. Synden måtte sones. Jesus

måtte bære Guds vredes dom. Men samtidig forkynder Bibelen, at Gud er evig kærlighed. Så bor da disse to ved siden af hinanden i Guds hjerte: Helligheden og kærligheden. Helligheden vil straffe synderen og fordømme ham til evig fortabelse. Men kærligheden vil frelse ham og tage ham ind til sig i forbarmende kærlighed. Dette må vi holde fast ved, hvis vi vil forstå og tilegne os, hvad forsoningen er. I den situation er Jesus blevet vor stedfortræder. Alle vore synder har Gud lagt på Jesus, som har båret dem i vort sted. Vore synder bragte Jesus under Guds vredes dom. Forsoningen er Guds kærligheds gerning. Det var Gud, som sendte sin søn, det er Gud selv, som i sin søn tager omsorg for, at synden bliver sonet. Det viser Bibelen klart, og det bekender også den kristne menighed i ord og salmesang. Men det er en forfalskning af Skriften at påstå, at Gud ikke var vred. For vore synders skyld er vi under den hellige og retfærdige Guds vrede (Rom 1,18). Arvesynden fordømmer. Den vækker Guds vrede. "Vi var af natur vredens børn" (Ef 2,3). Bibelen siger ikke, at Gud elskede verden sådan, at han sendte sin søn for at vise os, at han ikke var vred på os. Den siger tværtimod, at "Gud viser sin kærlighed til os, ved at Kristus døde for os, mens vi endnu var syndere" (Rom 5,8).

Nogle eksempler fra de lutherske bekendelsesskrifter på omtale af forsoningen:

Om Guds søn. Videre lærer de, at Ordet, det vil sige Guds søn, har antaget sig menneskelig natur i den salige Jomfru Marias livmor, så to naturer, den guddommelige og den menneskelige, uadskillige forenede i personenheden, er én Kristus, sand Gud og sandt menneske. Han blev født af Jomfru Maria, led virkelig, blev korsfæstet, døde og blev begravet – for at forsone Faderen med os og være et offer, ikke alene for den medfødte skyld, men også for alle vores aktuelle synder – og således forsone Guds vrede (Den Augsburske Bekendelse art. 3, Andersen 2018, 21).

Kristus. Vores modstandere godtager den tredje artikel, hvor vi bekender, at det er to naturer i Kristus, nemlig den menneskelige natur, som af Ordet er blevet optaget i en personlig enhed. Og denne Kristus led og døde for at forlige Faderen med os. Og han blev oprejst igen for at herske og for at retfærdiggøre og helliggøre de troende osv., ifølge den apostolske og nikænske trosbekendelse (Apologien for Den Augsburske Bekendelse art. 3, Andersen 2018, 46).

Om Jesu Kristi gerning og embede eller vores befrielse. *Hovedartiklen.* Jesus Kristus, vores Gud og Herre, er død for vores synders skyld og opvakt for vores retfærdigheds skyld, Romerbrevet 4,25. Han alene er det Guds lam, der bærer verdens synd, Johannes 1,29. Og Gud har lagt den skyld på ham, der lå på os alle, Esajas 53,6. Ligeledes: Alle er syndere og bliver retfærdige uforskyldt af hans nåde ved forløsningen i Jesus Kristus, ved hans blod osv., Romerbrevet 3, 23 (De Schmalkaldiske Artikler Andel del, Andersen 2018, 168).

Trosbekendelsen. *Om genløsningen.* Jeg tror, at Jesus Kristus, sand Gud, født af Faderen i evighed, og tillige sandt menneske, født af Jomfru Maria, er min Herre. Og han har genløst mig fortabte og fordømte menneske, erhvervet og vundet mig fra alle synder, fra døden og fra Djævelens magt. Ikke med guld eller sølv, men med sit hellige og dyrebare blod og med sin uskyldige lidelse og død (Den Lille Katekismus. Trosbekendelsen. Den anden artikel, Andersen 2018, 199).

Trosbekendelsen. ...Når nogen nu spørger: Hvad tror du i den anden artikel om Jesus Kristus? svar da kort: Jeg tror, at Jesus Kristus, den sande Guds søn, er blevet min Herre. Hvad betyder så det at blive en herre? Det vil sige, at han har befriet mig fra synden, fra

Djævelen, fra døden og fra al ulykke. For tidligere havde jeg ikke nogen herre eller konge, men var fanget under Djævelens magt, fordømt til døden, bundet i synd og blindhed.

For dengang vi var blevet skabt og havde modtaget al slags godt af Gud Fader, kom Djævelen og bragte os ud i ulydighed, synd, død og al ulykke. Vi faldt i Guds vrede og unåde, dømt til evig fordømmelse, som vi selv havde bevirket og fortjent det. Der var hverken gode råd, hjælp eller trøst, før denne eneste og evige Guds Søn af grundløs godhed forbarmede sig over vores jammer og elendighed og kom ned fra Himmelen for at hjælpe os. Så er vores tyranner og fangevogtere nu jaget bort alle sammen, og i deres sted er Jesus Kristus kommet, livets, retfærdighedens, al godheds og saligheds Herre. Og han har revet os stakkels fortabte mennesker ud af Helvedes gab, vundet og frigjort os, og atter ført os tilbage til Faderens yndest og nåde. Han har taget os under sin beskærmelse og beskyttelse som sin ejendom, for at regere og lede os ved sin retfærdighed, visdom, magt, liv og salighed.

Hovedindholdet af denne artikel er altså, at det lille ord "Herre" ganske enkelt betyder så meget som en befrier. Det vil sige, den, der har ført os fra Djævelen tilbage til Gud, fra døden til livet, fra synden til retfærdigheden og bevarer os her. Men de andre stykker, der følger efter hinanden i denne artikel, tjener kun til at forklare og udfolde denne befrielse. Hvordan og med hvilke midler befrielsen er sket, det vil sige, hvad han har måttet udholde, hvad han har brugt og risikeret for at vinde os og bringe os under sit herredømme. Han måtte nemlig blive menneske, undfanget af Helligånden og uden al synd født af Jomfruen, for at han kunne blive Herre over synden. Han har desuden måttet lide, dø og blive begravet for at gøre fyldest for mig og betale, hvad jeg har forskyldt. Og betalingen var ikke med sølv eller guld. Han betalte med sit eget dyrebare blod. Og alt dette har han gjort, for at han kunne blive min Herre. Han har jo ikke gjort det, eller behøvede at gøre det, for sin egen skyld. Derefter er han igen opstået, har slugt og fortæret døden. Og til sidst er han faret til Himmels og har taget herredømmet ved Faderens højre, så at Djævelen og alle magter må adlyde ham og ligge ved hans fødder, indtil han på den yderste dag omsider fuldstændig adskiller og afsondrer os fra den onde verden, Djævelen, døden og synden (Den Store Katekismus. Trosbekendelsen. Den anden artikel, Andersen 2018, 249-250).

Om Kristi person. *Det, vi bekender.* Derfor har Guds søn i sandhed lidt for os. Dog er det sket efter den menneskelige naturs egenskaber, som han har optaget i sin guddommelige persons enhed og tilegnet sig, for at han kunne lide og være vor ypperstepræst til at forsones os med Gud. Som der står skrevet i 1 Kor 2,8: "De har korsfæstet herlighedens Herre." Og i ApG 20,28: "Gud har vundet sig os med sit eget blod." (Konkordieformlen – Kort forklaring, Andersen 2018, 296).

Sammenligning af Rosenius og Waldenström

Der er en afgørende forskel mellem Rosenius og Waldenström. Rosenius fastholder, og Waldenström bestrider, at Gud på grund af syndefaldet virkelig var *vred* på menneskeslægten. For Waldenström var Gud den uforanderlige, og dermed var han også uforanderlig i sin kærlighed efter syndefaldet. For Waldenström var det en uværdig tanke, at Gud skulle kræve, at en uskyldig skulle lide for de skyldige, at Gud måtte se Jesu blod, før han var villig til at tilgive menneskets synd. Waldenström bestred, at Jesus har lidt vor straf. Jesus kom ikke til verden af den grund. Han kom bare for at vise menneskene, at Gud *ikke* var vred. Hele Jesu liv, i ord og gerning, er et eneste vidnesbyrd om, at Gud er kærlighed, en kærlighed som ikke kræver noget offer for at kunne tilgive. Jesu død på korset er det klareste bevis på, at Gud elsker os. Den skete alene for at vi skulle forstå, at Gud aldrig har været vred. Ulykken med os mennesker er den, at vi mener, at Gud er vred. Jesus har vist os, at det er en misforståelse. Og dette er forsoningen.

I modsætning til Waldenström fastholdt Rosenius, at det er sandt, at forsoningen er Guds kærligheds gerning. Det var Gud, som sendte sin søn, det er Gud selv, som i sin søn drager omsorg for, at synden bliver sonet. Det viser Bibelen klart, og det bekender også den kristne menighed i ord og salmesang. Men det er en forfalskning af Skriften at påstå, at Gud ikke var vred. For vore synders skyld er vi under den hellige og retfærdige Guds vrede (Rom 1,18). Arvesynden fordømmer. Den vækker Guds vrede. "Vi var af natur vredens børn" (Ef 2,3). Bibelen siger ikke, at Gud elskede verden sådan, at han sendte sin søn for at vise os, at han ikke var vred på os. Den siger tværtimod, at "Gud viser sin kærlighed til os, ved at Kristus døde for os, mens vi endnu var syndere" (Rom 5,8).

Den svenske forsker Aleksander Radler (f.1944) har beskrevet konflikten på denne måde: "Enligt Waldenström är Kristus bara representant för Guds nåd som tillika är rättfärdighet, och inte människans ställföreträdare inför Guds vrede" (Waldenström 1873; Radler 1995, 462). "För Rosenius däremot är det avgörande, att människans skuld rent juridiskt undanröjts genom Kristi *satisfactio vicaria*, ställföreträdande gottgörelse" (*Pietisten* 1862, 167; Radler 1995, 462; jf. Olsson 1928). Axel Johansson siger i sit bidrag *Anteckningar till Waldenströms teologi* i festskriftet til Gustaf Aulén, at når man skal karakterisere det kristendomssyn, som man møder i Paul Peter Waldenströms teologiske og religiøse forfatterskab, så kommer man især til at tænke på to ord: "Biblicism och rationalism" (Johansson 1939, 149).

Forsoningsstridens forløb

Waldenström var ikke en stor teologisk tænker, der havde udtænkt en ny forsoningslære. Den subjektive forsoningslære, han gjorde sig til talsmand for, havde været kendt i kirkehistorien igennem århundreder. Derimod var Waldenström en eminent agitator, en fremragende folketaler og en dygtig organisator, som det lykkedes at få et teologisk emne om forsoningen kendt i alle vækkelseskredse. Ved at Waldenström offentliggjorde sin forsoningslære som en prædiken i *Pietisten*, blev den fra begyndelsen mødt med tillid, idet den prædiken blev publiceret i Rosenius' gode, gamle troværdige blad af en ven af Rosenius. Waldenström gentog til stadighed, at han videreførte Rosenius' budskab ud fra Joh 3,16 om Guds store kærlighed. Waldenström tilføjede så, at når Rosenius teologisk skulle forklare sit budskab om Guds store kærlighed, så havde Rosenius to forskellige forklaringer, hvoraf den ene ikke rigtigt havde dækning i Skriften. Waldenström spurgte til stadighed, hvor det stod i Skriften, at Kristus skulle give sit liv og blod for at sone Guds vrede over menneskets synd. Waldenström understregede, at Gud var uforanderlighed kærlighed, som også elskede menneskene efter syndefaldet. Ved syndefaldet skete der ingen ændring i Guds hjerte. Der var ingen Guds vrede mod mennesket, som stod i vejen for menneskets salighed. Waldenström betonedede derimod til stadighed, at ved syndefaldet skete der en forandring med mennesket, fordi det faldt fra Gud og det liv, det havde levet med ham. Derfor var der brug for en forsoning, for at mennesket kunne blive saligt. Det var ikke en forsoning, der skulle formilde Gud og fremstille ham nådig, for det havde han altid været, men der var brug for en forsoning, som borttog menneskets synd, så mennesket atter kunne blive retfærdigt for Gud. Denne forsoning var sket i Jesus Kristus. Ved denne gentagne tale om Guds kærlighed i Jesus Kristus og menneskets synd, fik Waldenström fremstillet talen om soning af Guds vrede som spidsfindigt teologsnak. Waldenström fik sat

mennesket i centrum og talte stadig om, at det afgørende er, at mennesket gør den personlige erfaring af, at forsoningen gælder "netop mig", "Kristus i mig".

Waldenström var helt bevidst om, at hans prædiken i *Pietisten* ville skabe debat, strid og splid. Da han i 1873 udgav skriftet *Om försoningens betydelse*, udtalte han i indledningen om striden: "Oväntad var den icke, emedan jag väl förutsåg, när jag skrev den omtvistade predikan, att den däri framställda åskådningen skulle råka i strid med mångenstädes rådande föreställningar" (Levander 1931, 101-102).

Det er ikke så ofte, at en teologisk lærestrid når så langt ud blandt det kristne lægfolk, som tilfældet var med forsoningsstriden. Både lærde og ulærde tog del i debatten (Hässleholms och Nordöstra Skånes Missionsföreningar 1929, 31-33). Striden blev årsag til udgivelsen af ikke mindre end 180 større eller mindre skrifter (jvf. Schultess 1914), ligesom der blev afholdt utallige møder. Blandt de kraftige opponenter til Waldenström kan nævnes: G.E. Beskow⁸, P.P. Welinder⁹, Peter Fjellstedt¹⁰, M.G. Rosenius¹¹ og Oscar Ahnfelt.¹² Flere inddrog GT's offertjeneste – som især udgør baggrunden for Hebræerbrevet – og betonede, at disse ofre var båret af den tanke, at ofrene skulle frembæres til Gud. De fremhævede også, at Rom 5,8-10 måtte sigte til en objektiv forsoning.

Chr. Møller aktiv i forsoningsstriden

Også stifteren af Luthersk Misionsforening (LM) Chr. Møller (1834-1907) gik markant ind i kampen mod Waldenströms subjektive forsoningslære. Baggrunden er følgende: I 1869 skrev Møller en artikel om Guds vrede (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 33-48).¹³ Møllers udgangspunkt var udsagnet, at Gud "maa være evig uforanderlig" (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 33). "Gud er den evig uforanderlige Kjærlighed" (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 39). Ved vort syndefald indtraf ingen forandring i Guds hjerte. Der var ikke nogen Guds vrede mod mennesket, som på grund af syndefaldet kom i vejen for menneskets salighed. Møllers konklusion var:

---

8 Gustaf Emanuel Beskow (1834-1899) var medlem af EFS' bestyrelse og fra 1892 formand for bestyrelsen; han var initiativtager til at bygge kirken på Blasieholmen og var kirkens præst, da han besluttede at lukke kirken for Waldenström (Ekman 1900, 1620; Ollén 1917; 143; Nyrén 1928, 279-280; Wikmark 1941, 290; Wikmark 1950, 180).

9 Per Persson Welinder (1819-1883) vækkelsespræst, kyrkoherde i Norra Åsum. Styremedlem og formand ved sin død for Kristianstads Traktatsällskap. Tilhørte den fløj i Traktatselskabet, som mente, at den evangelisk-lutherske bekendelse var afgørende imod den mere overkonfessionelle kristendomsforståelse. Se Larspers 2012, 92-93. Welinder skrev mange gennearbejdede og kompetente indlæg mod Waldenström i sit blad *Församlingsvännen*. Heri skrev han bl.a. om Waldenströms forsoningsprædiken fra 1872 "att det som är sant og bibelenligt är icke nytt; att det, som i densamma är nytt, är icke sant och bibelenligt, samt att det hela förekommer oss som en besynnerlig blandning av svåra självmotsägelser" (Persson 1944, 196).

10 Peter Fjellstedt (1802-1881) præst, missionær, skolemand og forfatter. Efter uddannelse i Basel arbejdede Fjellstedt som missionær i Sydindien 1831-1835 og i Tyrkiet 1836-1840. Efter et par års tjeneste som lærer i Basel vendte han i 1843 tilbage til Sverige, hvor han engagerede sig for mission både i og uden for Sverige. Han stiftede i 1845 Lunds Missionssällskap og blev et par år senere rektor for dets missionsinstitut, der senere flyttede til Uppsala og blev til "Fjellstedtska skolan". Fjellstedt skrev i årene 1856-1861 en meget udbredt kommentar til hele Bibelen i tre bind, som udkom i ni oplag. Han brugte Karl XII's bibeloversættelse og anbragte sine kommentarer mellem bibelvers eller bibelafsnit. Han udgav 1854 *Concordia Pia. Evangelisk-Lutherska Kyrkans symboliska Böcker jemte Upsala Mötes Beslut af år 1593 samt ett kort historiskt företal af P. Fjellstedt*. Han udgav i 1877 *Hvad lærer bibeln om försoningen*. I det skrift gendrev han i klare vendinger Waldenströms nye forsoningslære.

11 Rosenius var lillebror til Carl Olof Rosenius og professor i teologi ved Lunds Universitet.

12 Om Ahnfelt (1813-1882) se Persson 1944; Lövgren 1966; Kofod-Svendsen 2021.

13 Møller udgav samme år artiklen som et hefte, ligesom tilfældet var med flere andre artikler, som han skrev i *Budskab fra Naadens Rige*.

Saa see vi da, at Syndefaldet medførte, ikke en Vrede i Guds men i Menneskets Hjerter; det var ikke Gud, men Mennesket, som ved Syndefaldet blev saaledes forandret, at den Gud, som forud var en Salighed for Mennesket, nu blev ham en "Vrede", og det er ved Omvendelsen ikke Gud, men vi, som skulle forandres i Sindet, omvendes til at see, hvorledes Gud er tilsinds; at kjende dette er det evige Liv; thi dette medførte Faldet, at Menneskets Væsen blev ødelagt, blev det modsatte af, hvad det før var, og følgelig en Modsætning til den fuldkomne Gud, saa at den samme Gud, som var en Salighed, for det hellige Menneske, hans Væsen er en Forfærdelse en "Vrede for det faldne Menneske, som derfor hader Gud just for hans hellige Fuldkommenhed (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 43).

Møller var med disse formuleringer endnu præget af sit skarpe opgør med Peter Christian Trandbergs (1832-1896) og andres lovpietetisme og hans stærke understregning af "Verden i Kristus retfærdig er vorden". Møller brugte i denne artikel formuleringer, der kunne føre frem til Paul Peter Waldenströms afvisning af Guds vrede som en objektiv realitet og afvisningen af den objektive forsoningslære, da Waldenström pointerede Guds uforanderlighed og understregede, at den forandring, som skete ved syndefaldet, alene var en forandring hos mennesket, idet det blev syndigt og dermed faldt fra Gud. Derfor ønskede Waldenström kun at tale om en subjektiv forsoningslære (Waldenström 1938, 116-159; Ollén 1917; Leufvén 1920; Nyrén 1928; Newman 1932; Olsson 1928; Bredberg 1948).

Raimo Mäkelä (f.1940) har påvist, at der er eksempler på, at udformningen af verdensretfærdiggørelseslæren er sket på en sådan måde, at Guds vrede reelt blev ophævet (Mäkelä 2008, 46; se også: Newman 1932, 114-164; Wisløff 1993, 119-121). Det samme hævdede Tomas Nygren i sin afhandling, hvor han bl.a. undersøgte synet på lov og evangelium hos David P. Scaer (f.1936). Han konkluderede, at den universelle retfærdiggørelseslære hos Scaer fik til følge, at alle "världens synder är rättfärdiggjorda genom det Kristus gjorde på korset. Det finns således ingen Guds vrede över människan efter korset." (Nygren 2007, 99). Også Finn Rønn Pedersen/Finn Aasebø Rønne gjorde i sin afhandling gældende, at der findes ekstreme udgaver af læren om verdensretfærdiggørelseslæren, hvor man anser "Guds vrede som helt fjernet i og med Kristi død, således at det eliminerer spændingen mellem lov og evangelium" (Pedersen 1990, 69).

Det er synden, som skiller menneskene fra Gud. For syndens skyld er vi under Guds vrede, og for syndens skyld kommer vredens dom over verden. At blive frelst vil sige at blive flyttet fra Guds vrede – ind under Guds nåde. Denne "flytning", denne ændring af min stilling over for Gud, foretager Gud selv. Guds nåde frelser mig fra Guds vrede. Møller brugte formuleringer, som om han ikke havde forstået denne virkelighed. Det skete, når hans fokus i artiklen var "det selvretfærdige, selvfromme Menneske, [der] hader ligesaa fuldt Guds Kjærlighed som hans Retfærdighed og Hellighed" (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 43). Måske fordi Møller var så optaget af at understrege "Verden i Jesus retfærdig er vorden", havde han vanskeligt ved at tilegne sig den klarhed om Guds vrede og den objektive forsoning, som vi finder hos Rosenius, (Rosenius, "Om Guds heliga Lag", *Pietisten* 1842, 145-154; Rosenius, "Om Lagen och dess förnämsta ändamål", *Pietisten* 1845, 65-74.81-93; Rosenius, "Om Lagen, Bättringen och den Rättfärdighet, som gäller inför Gud", *Pietisten* 1848, 33-42; Rosenius, "De trognas frihet ifrån lagen", *Pietisten* 1858, 97-159; Rosenius, "Epistelen till de Romare", *Pietisten* 1860, 83-84.129-130.182-184; *Pietisten* 1861, 57-61.106-109; *Pietisten* 1864, 53-58). Men samtidig er der i Møllers artikel

formuleringer, der peger hen imod Rosenius' klare tale om Guds vrede som en objektiv realitet og Jesu stedfortrædende straf lidelse for at frelse os fortabte og fordømte mennesker (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 41.44.45).

En af Waldenströms støtter så sammenhængen mellem Møllers artikel *Om Guds vrede* og Waldenströms nye tanker i forhold til Rosenius. Vedkommende oversatte derfor Møllers artikel til svensk og udgav den i 1873 i Jönköping på Halls Förlag under den usædvanligt lange og omstændige titel *Har Gud någon tid varit vred på Menniskan? Några ord mot kyrkoherderne P.P. Welinders skrift "Om försoningens betydelse inför Gud"*. Det var tænkt som et skrift, der understøttede Waldenströms grundholdning, idet Welinder var en af dem, der kraftigt kritiserede Waldenström (Bredberg 1948, 172, note 8; Roswall 1985, 102). Denne oversættelse fik Møller til at gennemtænke sin egen artikel, og resultatet blev, at han gik ind i kampen mod Waldenströms afvisning af Guds vrede og den objektive forsoningslære. Møller begrundede det med, at Guds rige ikke kender nogen geografiske grænser, og at han havde et godt kendskab til Rosenius' skrifter og derfor vidste, hvad Rosenius havde skrevet om forsoningen. Endelig betonedede Møller, at der var en tæt personlig forbindelse mellem danske og svenske missionsvenner, ja, blandt dem følte man sig ikke som en udlænding i åndelig henseende. Chr. Møller udsendte i 1873 skriftet *Lektor Waldenströms försoningslära samt hans "Hvar står det skrifwet?" Skärskådade wid Guds ords ljus*, som var på 32 sider. I det skrift prøvede Møller at give svar på de tre grundlæggende spørgsmål i debatten: 1. Hvad menes der med, at Guds retfærdighed kræver et offer, og hvad menes med tilfredsstillelse af Guds hellighed? 2. Er det ikke Kristus, der gennem sin stedfortrædende lidelse og død bærer straffen for Guds vrede? 3. Var det ikke Gud, som modtager løsesummen, Kristi blod, gennem offerdøden? Møller prøvede på grundlag af Rosenius' egen forsoningsforståelse at svare på de tre spørgsmål. Det er interessant, at Møller prøver at påvise, at Waldenström ikke er konsekvent i sin egen tænkning ved at inddrage tidligere prædikener af Waldenström (Møller 1873, 9.11.14; Rosenius & Waldenström 1870). Møller kredser i sit skrift om det centrale spørgsmål i Waldenströms forsoningsopfattelse, hvor der efter Møllers opfattelse er sket en opdeling af forståelsen af Gud. Begreber som hellighed, kærlighed og vrede bliver spillet ud mod hinanden, og her hævder Møller, at Guds kærlighed bliver prioriteret over de andre begreber. Ligeledes anklager Møller Waldenström for at fornægte Guds krænkede retfærdighed, der kræver straf over synden (Møller 1873, 7-8). Møller slutter sit skrift med at beskrive den nye opfattelse og sætter den over for den gamle opfattelse. Rosenius over for Waldenström (Møller 1873, 30-31). Det er især vigtigt for Møller at fastslå, at der er en uhyre stor forskel på Rosenius' forståelse af forsoningen og Waldenströms forståelse, selv om Waldenström gang på gang har hævdet, at der ikke er nogen indholdsmæssig forskel (Møller 1873, 8).

I 1876 udsendte Møller et større skrift på 143 sider: *Antingen – Eller. En röst till det svenska Zion med anledning af striden om Gud, Kristus och försoningen*. Dette skrift var grundigt, hvor Møller brugte Rosenius imod Waldenström. Ved læsningen af dette skrift bemærker man, at Møller virkelig har forstået Rosenius, og at han magter at inddrage de mest relevante passager fra *Pietisten*. Møllers analyser af Waldenströms tekster er saglige og overbevisende, hvor han kompetent påviser, at Waldenström siger noget andet end Rosenius, og ligeledes beviser ud fra en troværdig eksegese, at det er Rosenius, som er i overensstemmelse med Bibelen. Møller afslører også ud fra sin læsning af Waldenström, at han nogle gange er inkonsekvent og selvmodsigende. Møller viser sig i dette

skrift at være en meget både saglig og dygtig debattør. Dog kan det nogle gange være lidt trættende at læse hans ret omstændelige argumentation.

I flere svenske afhandlinger og skrifter er Møllers kamp mod Waldenströms forsoningslære omtalt (Johansson 1911, 337¹⁴; Nyrén 1928, 285-286; Bredberg 1948, 171-172.174.176.180.213.242.250-251.255.261.264.274.369; Furberg 1962, 104).

Møller deltog også i en række debatmøder i Sverige. Det første møde mellem Waldenström og Møller skete i forbindelse med Värmlands Ansgariförenings årsmøde i Karlstad d. 9. og d. 10. juli 1873 (Bredberg 1948, 172). Et af de mere berømte møder er hans deltagelse i årsmødet i Kristinehamn 1875 i Värmlands regionale Ansgari forening, hvor der var ca. 6.000 deltagere. Det tema, der var til forhandling på årsmødet lød: "Hvad lærer Skriften om syndernas förlåtelse"? og hoveddebattørerne var Waldenström og Møller (Kaas 2020, 110-115). Det møde er blevet fyldigt refereret i E.J. Ekman's *Den Inre Missionens Historia* (Ekman 1902, 2080-2087).

Sammenligner man Møllers artikel om Guds vrede fra 1869 og hans skrifter mod Waldenström, fremgår det tydeligt, at opgøret med Waldenström har afklaret hans eget syn, så han fuldt ud tilegnede sig den bibelsk, luthersk, rosenianske forståelse af Guds vrede og den objektive forsoningslære, som han stod for resten af sit liv. Desværre blev disse skrifter af Møller ikke oversat til dansk. Det betød, at Møllers klarhed med hensyn til Guds vrede og forsoningen ikke blev kendt af danske læsere. Derfor havde C. Asschenfeldt-Hansen ret i noget af den kritik, han i sin *Kirkehistorie for Menigheden* og andre steder fremførte mod Møllers lære om Guds vrede (Asschenfeldt-Hansen 1892a, 500-501; Asschenfeldt-Hansen 1892b, 412-414).

EFS' bestyrelse

EFS' bestyrelse var meget optaget af ikke at træffe beslutninger, der kunne sære Waldenström og de, som fulgte ham. Da hans prædiken udkom i *Pietisten* i 1872, skrev man straks til ham og anmodede ham om at skrive en anden prædiken, hvad han afviste (Wikmark 1950, 179). I 1871 var Waldenström blevet kaldet til EFS' provinsombud, men det kald trak man først tilbage i 1877 (Wikmark 1950, 179-180). Konferencen i EFS i 1878 blev afgørende. Ansgarforeningen i Värmland havde indsendt et forslag til vedtægtsændring, om at formuleringen i EFS' vedtægter fra oprettelsen i 1856 om forpligtelse på den lutherske bekendelse skulle udgå. Denne opfordring blev afvist. Det hedder i beslutningsprotokollen: "Efter en längre diskussion, varunder ingen av talarna obetingat gillade Ansgariiföreningens förslag, avslogs detsamma utan omröstning" (Levander 1931, 108). Som debatten om forsoningen skred frem, aftegnede der sig stadig tydeligere to fløje inden for EFS: en fløj som ville fastholde Rosenius' gamle linje, og en anden fløj der ville følge Waldenström. Den ene fløj ville fastholde den bibelsk-luthersk-rosenianske forståelse af forsoningen og de lutherske bekendelsesskrifter, mens den anden fløj ønskede Waldenströms subjektive forsoningslære og at blive fritaget for forpligtelsen på de lutherske bekendelsesskrifter.

Waldenströms strategi under forsoningsstriden

---

14 Samuel A. Johansson (1837-1917) var prædikant i Jönköpings missionsforening. Waldenström kalder ham en af sine nære venner (Nyrén 1928, 285).

Under forsoningsstriden var Waldenström engageret i, hvad han kaldte en indsats for svensk religionsfrihed, hvor han især udfoldede sig på tre områder.

1. C.O. Rosenius regnes for den første svenske lægprædikant. Efter ham voksede en lægprædikantvirksomhed frem i hele Sverige, der blev fulgt op med dannelsen af lokale og regionale missionsforeninger, og man byggede en række missionshuse, hvor lægprædikanter prædikede, og man påbegyndte et kristent børne- og ungdomsarbejde (Einarsson 2018). Selv om konventikelpakaten af 1726 ved ændringerne i 1858 og 1868 var blevet mildnet betydeligt, så var der stadig bestemmelser, der kunne bruges til at begrænse lægprædikanters virksomhed (Sandewall 1961, 67-163; Bexell 2003, 38-39). Eftersom flere præster var afvisende over for den fremvoksende lægmandsvirksomhed, prøvede de at begrænse den ved at inddrage forskellige bestemmelser i de nye stærkt mildnede konventikelforordninger. Det var især den lundensiske højkirkelighed, som skærpede modsætningerne til lægmandsforkyndelsen. Det var mænd som professorerne senere biskopperne Henrik Reuterdaahl, E.G. Bring og Anton Niklas Sundberg, som under indflydelse af en højkirkelig retning i Tyskland energisk kæmpede for en fastere kirkelig holdning og for præsteembedets og sakramenternes dominerende stilling i kirken. I *Svensk Kyrkotidning* 1855-1863 fremførte de deres højkirkelige tanker (Westin 1956, 95; Wallgren 1959; Bexell 2003, 188-190.227-228). Waldenström var en ihærdig fortaler for lægmandsvirksomheden, og han påpegede i mange sammenhænge herunder i rigsdagen det urimelige i, at hæderlige mennesker blev idømt bøder og i værste fald kom i fængsel, alene fordi de prædikede eller aflagde vidnesbyrd om, hvad de var overbevist om var sandheden om Jesus Kristus. Waldenström var med sine mange initiativer med til at åbne dørene for øget lægmandsvirksomhed, der til sidst fik de kirkelige myndigheders godkendelse (Ollén 1917, 98-109; Sandewall 1961, 17-163).

2. Inden for nyevangelismen havde der været et forskelligt syn på nadverfejring. Rosenius fastholdt, at alene ordinerede præster burde uddele nadveren, mens Oscar Ahnfelt arbejdede for dannelsen af nadverforeninger med lægfolk som uddelere af nadveren (Vigilius 2005, 117-127; Kofod-Svendsen 2016; Kofod-Svendsen 2021). Der var flere årsager til, at nadverfejringen i den svenske kirke rejste problemer. Ifølge den svenske kirkelov af 1686 var enhver svensker forpligtet til at modtage nadveren en gang om året. Ganske vist var paragraffen om tvangsaltergng ophævet i 1863, men situationen var fortsat den, at medlemmer af den svenske kirke, der levede i synd, og som ikke bekendte troen på Kristus, modtog nadveren (Bredberg 1948, 296-301; jvf. Sandewall 1961, 167-197). Denne situation fik til følge, at mange vækkelseskristne ønskede nadverfejring alene sammen med de "troende", hvor nadverfejringen blev ledet af præster, man havde åndelig tillid til. Andre steder opstod der problemer, når "de vakte" blev nægtet nadveren af menighedens præst, alene fordi de var aktive i vækkelsen. Det skete, når en præst afviste at uddele nadverelementerne til visse personer, der havde indfundet sig ved alterringen. At præsten afviste at give nadveren til medlemmer af menigheden, skabte naturligvis stærke reaktioner både hos dem, det ramte, og hos andre. Flere steder fremmede det en udvikling i separatistisk, frikirkelig retning. I andre sammenhænge, især hvor Oscar Ahnfelt påvirkede udviklingen, førte det til, at man ikke forlod den svenske kirke, men derimod dannede nadverforeninger, hvor man praktiserede egne lægmandsledede nadverfejring helt adskilt fra den svenske kirkes gudstjenesteliv. Flere af disse

nadverforeninger er stadig virksomme (Bredberg & Lövgren 1953, 36-37; Martling 1958, 140-216.239-252; Sällskapetets Styrelse 1961, 14-15; Sandewall 1961, 167-205; Gustafsson 1962, 254-328; Jarlert 2001, 174; Imberg & Einarsson 2011, 39.41).

Rosenius' og EFS' linje var, at man samledes i missionshuse for at høre Guds ord forkyndt, mens man modtog nadveren i kirken ved sine gudstjenestebesøg. Denne forsigtige og vi kan kalde den ikke-separatistiske eller kirkeloyale linje fulgte Waldenström også de første år som redaktør af *Pietisten*, hvad der tillige var den almindelige holdning inden for nyevangelismen (Bredberg 1948, 303). Man kan også sige, at man arbejdede ud fra princippet en "ecclesiola in ecclesia".

Efter at det såkaldte *sockenbandet* i 1859 (Bexell 2003, 15.38) var blevet ophævet, havde vækkelsesfolket fået mulighed for at opsøge en bibeltro præst i et nabo sogn og modtage nadveren af vedkommende. Denne nye mulighed benyttede mange vækkelsesfolk sig af med glæde og taknemmelighed. Det var en stor lettelse for vækkelsens folk, at man ikke længere behøvede at stå i det ubehagelige valg mellem at modtage nadveren af en vantro præst eller at undlade at modtage nadveren (Walan 1964, 69). Der er også eksempler på, at præster, der havde vækkelsesfolkets tillid, arrangerede særlige nadvergudstjenester fx ved missionsforeningers årsmøder og andre lejligheder (Martling 1958, 140-143).

Det bør bemærkes, at i Danmark fandt en debat sted, hvor Grundtvig kæmpede for præstefrihed og sognebåndsløsning. I april 1855 vedtog den danske rigsdag loven om *sognebåndsløsning*, som betød, at ethvert medlem af den danske kirke frit kunne vælge, hvilken præst han ville lade sig betjene af med kirkelige handlinger (Lausten 1987, 242). Da er det interessant at iagttage, at Waldenström i Sverige kæmpede for lignende åndelige frihedsrettigheder for teologiske mindretal i den svenske kirke, som Grundtvig gjorde i Danmark.

Bredberg redegjorde så for, hvordan Waldenström kom i samtale med flere personer fra bl.a. Värmland, hvor man drøftede det kristne liv og fællesskab. Ifølge Bredberg udtalte Waldenström nogle år senere, at disse samtaler havde givet ham et nyt og større syn på nadveren som fællesskabsmåltid (Bredberg 1948, 306-308). Resultatet blev, at Waldenström begyndte at rejse en debat om nadverfejringen, hvor han bl.a. fokuserede på, at hvad man havde ret til med hensyn til Ordets forkyndelse, det også var ret og tilbørligt angående sakramenterne.

Man kan sige, at 1872 var det år, hvor Waldenström blev aktiv forkæmper for lægmandsnadver. Tidligere havde han støttet Rosenius' syn, at nadveren skulle uddeles af ordinerede præster i den svenske kirke. Det var også EFS' officielle syn. Men i juli 1872 deltog han i et såkaldt "rikspredikantmöte" i Kumla i Mellemsverige med deltagelse af mere end 40 lægprædikanter samt 6-8 præster. Dette møde stod helt frit i forhold til EFS' ledelse. På mødet vedtog man en udtalelse, hvor man fastslog, at "varje evangelii förkunnare är berättigad att förvalta alla nådemidlen" (Walan 1978, 28-29). Tankegangen er, at det er den troende menighed, der kalder sine prædikanter, der så tillige tildeles opgaven at forvalte sakramenterne. Udtalelsen var reelt et opgør med Rosenius' og EFS' linie, der byggede på en ellipsemodel, hvor man har to centra, nemlig den officielle kirke som man er et aktivt medlem af og bliver betjent af en bibeltro præst, som man opsøger, og samtidig er man aktiv i en af EFS' lokale foreninger. Er der langt til en bibeltro præst, vil man ofte især leve sit åndelige liv i det lokale missionshus. Kort sagt er tankegangen i udtalelsen fra Kumla, at man slår den svenske kirke og EFS sammen og derudfra etablerer det, man kalder en "troendeforsamling", der skal opbygges ud fra, hvad man kan læse i NT. Et af EFS' tyngdepunkter lå i Värmland, hvor

mange af de lokalforeninger, der tilhørte EFS, tillige var tilsluttet Ansgariföreningen, der var Värmlands regionale forening. Men der var naturligvis mange flere missionsforeninger, der understøttede EFS end dem, der fandtes i Värmland. Efter den grundholdning, man lagde frem i udtalelsen, var henvisningen til "troende præster" som de eneste rigtige sakramenteforvaltere opgivet. Det samme var tanken om en "ecclesiola in ecclesia". Nu handlede det om at etablere, det man kaldte NT's menighedsforståelse. De troende er menigheden, som kalder forkyndere, der tillige er sakramente forvaltere. Alternativt kunne man inspireret af Luk 22,17 vælge ikke at have faste personer som sakramenteforvaltere, men i stedet kunne en i menigheden indvi og velsigne nadverelementerne, som de forsamlede så delte mellem sig. Konkluderende kan man sige, at året 1872 blev igangsættende for en debat inden for nyevangelismen både om forsoningen og lægmandsnadver og dermed reelt om menighedsforståelsen. Her var spørgsmålet, om man fortsat skulle være en ecclesiola inden for den svenske lutherske kirke, eller om ecclesiola skulle blive en selvstændig ecclesia (Walan 1978, 23-30).

Efter at Waldenström var blevet aktiv forkæmper for lægmandsnadver, fremførte han f. eks. følgende på sin folkelige måde: Hvis både præster og lægmænd kommer sammen for at spille, danse, lave løjer og måske også bande, så er der ingen, der kalder dem separatister. Hvis på den anden side en lille flok mennesker samles for at bekende deres synder, læse Guds ord sammen og fejre nadveren sammen, så kalder man dem separatister. Hvad er det for en kirke, som man anses at have separeret fra, hvis man vil følge Kristi og apostlenes eksempel, men som man ikke har separeret fra, hvis man går på værtshus eller lever i druk, utugt, banden og lignende. Kan det virkelig være den kristne eller den lutherske kirke, som man ikke ser nogen separatisme i, hvis man lever i åbenbar ugudelighed, men derimod kalder det separatisme, hvis kristne vil leve efter Kristi evangelium? Waldenström fik folkelig gennemslagskraft ved den måde, han rejste nadverdebatten på, f. eks. når han fastslog, at lige så lidt som det er separatisme, at kristne i enhver henseende holder sig fra dårlig opførsel, lige så lidt kan det kaldes separatisme, hvis nogle kristne udskiller sig fra det nadvervæsen, som foregår i mange svenske kirker. Tværtimod bør man kalde alt det for separatisme, hvor man lever i en kirkelig sammenhæng, som er i strid med Guds ord. Waldenström skrev i et brev til en, der havde spurgt ham om råd i sin situation, hvor begge hans præster levede i drukkenskab og andre åbenlyse synder, og samtidig var de fjendtligt indstillet over for vækkelsen. I sit svar betonedede Waldenström, at man efter Guds ord ikke skulle gå i en kirke, hvor der lød en falsk forkyndelse. Han afviste også at gå til en falsk forkyndelse for efterfølgende at kunne modtage nadveren. Waldenström betonedede, at jo mere han studerede Guds ord, jo større blev nadverproblemet. Han stillede det retoriske spørgsmål: Står der i Guds ord, at hvis vi ikke ønsker for at kunne modtage nadveren at høre på en falsk forkyndelse og have fællesskab med åbenlyse syndere, der ikke vil angre deres synder, så må vi give afkald på at modtage nadveren? Waldenströms svar er, at man må finde en løsning, så nadveren kan modtages og nydes i det kristne fællesskab blandt kristne søstre og brødre (Jvf. Ollén 1917, 110-126; Walan 1964, 69-74). Waldenström citerede så følgende ord af Luther fra *Den tyske messe*.

De, som for alvor vil være kristne og bekende evangeliet med hånd og mund, måtte indtegne sig med navn og samle sig alene et eller andet sted i et hus til bøn, til læsning, til dåb, for at

modtage sakramentet og øve andre kristne gerninger. Indenfor denne ordning kunne man kende, straffe, forbedre, udstøde eller bandlyse dem, som ikke opførte sig på kristen vis, efter Kristi regel, Matt 18,15-17....Kort sagt, hvis man havde de mennesker og personer, som alvorligt ønskede at være kristne, var ordningerne og formerne snart lavet. Men jeg kan og tør ikke ordne eller oprette en sådan menighed eller forsamling, thi jeg har endnu ikke folk og personer til det. Jeg ser heller ikke mange, som trænger sig frem. Men sker det, at jeg må gøre det og bliver tvunget til det, så at jeg ikke med god samvittighed kan lade det være, da vil jeg gerne gøre mit dertil og hjælpe det bedste, jeg formår (Luther 1963, 79-80).

Waldenström ikke alene tilsluttede sig Luthers ord i *Den tyske messe*, men han understregede tillige, at han anså tiden til at være inde, hvor kristne, der tager Guds ord alvorligt, nu træder frem og ønsker den gudstjenesteform, som Luther ikke mente, at tiden var moden til at indføre. Mange kristne i 1870'erne ønskede at forblive i den svenske kirke, men at få en frihed til at fejre nadver i de troendes fællesskab, som de ønskede efter deres samvittighed. Eftersom Waldenström i 1864 var blevet ordineret præst i den svenske kirke, forestod han mange nadverfejring. Den lokale kreds, der ønskede separat nadverfejring, ansøgte først om tilladelse til at låne deres lokale sognekirke. Blev det afvist, fejrede man nadveren i private hjem, missionshuse eller lignende steder. En sådan nadverfejring i et missionshus i Uppsala udløste en reaktion fra Uppsala domkapitel mod Waldenström. Sagen udviklede sig til mange dokumenter fra begge sider. Waldenström betonedede i sin redegørelse, at domkapitlets kritik af hans ledelse af en nadverfejring i et missionshus rejste det principielle spørgsmål, hvorvidt missionsfolk måtte kalde en troende præst til at forestå en nadverfejring i deres missionshus, eller de pågældende missionsfolk selv skulle forestå nadverfejringen. Sådanne nadverfejring ledet af lægmænd var allerede begyndt flere steder i Sverige. Den endelige dom, der faldt den 22. maj 1878, fastslog, at en svensk præst ikke lovligt kunne medvirke til en nadverfejring f. eks. i et missionshus.

I sin afhandling *Nattvardskrisen i Karlstads stift* (Martling 1958) redegør Martling for, hvordan udviklingen inden for nyevangelismen i stiftet takket være Waldenströms engagement for lægmandsnadver gik fra missionsforening til nadverforening til frimenighed, der skulle etableres med NT som forbillede. Han redegør også for, hvordan det skabte splittelse i stiftet.

I 1876 tog Waldenström initiativ til en henvendelse til den svenske konge. Henvendelsen fik 22.334 underskrifter. Den lød sådan:

1. Att den heliga nattvardens bruk blir fritt, såsom det gudomliga ordets bruk nu genom Guds nåd är det.
2. Att följaktligen sådana stadgar i vår kyrkolag undanrödjas, vilka inför samhället göra det till ett brott, om de lutherska kristna, nödgade av sina samveten, bruka den frihet, vilken ej mindre Kristi än och Luthers ord tillerkänna dem (Ollén 1917, 125).

Kongen modtog henvendelsen meget venligt og erklærede, at han var overbevist om, at den var skrevet i en oprigtig hensigt. Samtidig så han det som sin pligt som kirkens summus episcopus at arbejde på at bevare den enhed i kirken, som han frygtede ville være truet, hvis henvendelsens ønske blev opfyldt. Dog tilføjede kongen, at han ønskede, at hans frygt måtte vise sig at være

ubegrundet, og han lovede at overveje det vigtige spørgsmål grundigt. Henvendelsen medførte ikke nogen lovændring, men den fik en bred og meget positiv omtale, hvor flere aviser kritiserede den behandling, Waldenström havde fået, fordi han havde ledet en nadverfejring i et missionshus. Som årene gik, blev det i praksis sådan, at ligesom lægmandsforkyndelsen blev fri, blev nadveren det også (Ollén 1917, 125-126.141).

3. Lægmandsdåb. Her var der enighed om, at hvis en lægmand døbte et barn i vand i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn, så var det en ret dåb. Eftersom det var den lokale præst, der skulle indføre dåben i kirkebogen, gik debatten på med hvilket ordvalg, det skulle ske. Det var foreskrevet, at når anmeldelse blev gjort om en dåb udført af en lægmand, skulle præsten indføre indtegningen i kirkebogen med ordene: "Icke av svenska kyrkan döpt" (Ollén 1917, 140). Denne formulering i negativ form var ingen hindring for lægmandsdåb, men Waldenström vendte sig imod den negative formulering og argumenterede på kirkemøderne i 1908, 1909 og 1910 for at få den negative indtegningsformular erstattet med en mere positiv, hvilket lykkedes med ordene:

Ett lekmannadop, utfört med rätt intention, är till sin sakramentala, sin kristligt religiösa sida ett verkligt dop, ett nådemedel, således i detta avseende likvärdigt med det kyrkliga dopet (Ollén 1917, 140-141).

Med den formulering havde Waldenström fået lægmandsdåbens gyldighed definitivt godkendt fra kirkens side (Ollén 1917, 127-141).

Forskellen på EFS' ledelse og Waldenström

Mens flere fra EFS' ledelse både i skrift og på en række møder rundt om i landet fremlagde gennemarbejdede teologiske indvendinger ud fra Bibelen og den lutherske bekendelse imod Waldenströms nye eller subjektive forsoningslære, havde Waldenström valgt en anden strategi. Han understregede til stadighed, at han videreførte Rosenius' grundholdning om Guds frelsende kærlighed ud fra Joh 3,16. Rosenius var så kommet med nogle teologiske forklaringer, som Waldenström hævdede ikke alle havde bibelsk dækning. Men man kunne sagtens fastholde det væsentlige i Rosenius' forkyndelse uden de teologiske forklaringer. Samtidig bragte Waldenström til stadighed flere temaer vedrørende kirkesynet på dagsorden, idet han i foredrag efter foredrag betonedede, at lægmandsforkyndelsen, nadveren og dåben ikke eksklusivt skulle forvaltes af ordinerede præster i den svenske kirke. Waldenström fik stor folkelig gennemslagskraft i mange kredse inden for nyevangelismen ved at betone lægfolkets betydning. Samtidig rettede Waldenström ved flere lejligheder kritik af den svenske kirke for at være præstestyret og bureaukratisk. Flere i EFS' ledelse ønskede at fortsætte Rosenius' kirkeloyale linje, hvor man ønskede samarbejde med præster i den svenske kirke, som man åndeligt var på linje med. Selv om den saglige uenighed mellem EFS' ledelse og Waldenström i kirkesynet næppe var særlig stort i begyndelsen af forsoningsstriden, kom Waldenström i offentligheden til at stå som forkæmperen både for den af præster selvstændige lægmand, og at EFS inden for rammen af den svenske kirke skulle være en så fri og selvstændig organisation som muligt i enhver henseende.

Det er vanskeligt at sige, hvornår Waldenström blev overbevist om at bryde med den svenske kirke og opbygge en frikirke, hvor man etablerede det, man kaldte "den nytestamentlige församlingssynen". I årene 1873-1875 skete der store vækkelser i Skotland, Irland og England. Det menneskelige redskab var amerikaneren Dwight L. Moody (1837-1899). Moody magtede at få de evangelikale inden for Church of England og de evangeliske frikirker til at samarbejde om evangelisation. Det var noget af hemmeligheden bag den store vækkelse. Moodys overkonfessionelle holdning i evangelisation gjorde et stort indtryk på Waldenström. Han beundrede Moodys evne til at skabe sammenhold om evangelisation. Det var den vej, Waldenström ønskede, at nyevangelismen skulle gå. Nu havde han ganske vist bidraget til at skærpe modsætningen mellem de troende ved sit nye syn i forsoningsspørgsmålet. Waldenström hævdede til stadighed, at han alene i forsoningsspørgsmålet havde fremlagt, hvad Bibelen siger i modsætning til traditionen og de lutherske bekendelsesskrifter, men han havde aldrig gjort sit syn til et salighedsspørgsmål, og han samarbejdede hjertens gerne med dem, der stod for det gamle, traditionelle syn. Det overkonfessionelle alternativ til menighedsliv var det, som Waldenström prøvede at lokke med i forhold til både EFS og baptisterne frem til foråret 1878. EFS ville naturligvis fastholde de lutherske bekendelsesskrifter og ønskede ikke at indgå i organisatorisk samarbejde med dem, der stillede sig uden for den lutherske bekendelse, dem der gik ind for en subjektiv forsoningslære, og dem der dannede frimenigheder, hvor nadveren blev forvaltet af uordinerede lægmænd. Det viste sig så, at baptisterne frem til foråret 1878 heller ikke var interesserede i at give afkald på deres menighedssyn til fordel for det overkonfessionelle standpunkt.

I virkeligheden forelå der faktisk i disse år en konflikt mellem den overkonfessionelle idé på den ene side til fordel for en fælleskristen evangelisation og så på den anden side den organiserede frimenighed. Waldenström var ikke meget for kirkesamfund, fordi de medførte afgrænsning over for andre kristne. Men han var for evangelisation sammen med alle mulige andre troende. Udveklingen i kirkesynsspørgsmålet gik i retning af, at en gruppe troende i nyevangelismen organisatorisk og menighedsmæssigt ville komme til at afgrænse sig fra en anden gruppe. Det ville altså medføre splittelse og ikke en samling af de troende. Da det i løbet af foråret 1878 stod klart, at det ville gå på samme måde i forholdet til baptisterne, følte Waldenström, at udviklingen i menighedsspørgsmålet var ved at ende i et nederlag. I den situation tog en af hans nære medarbejdere Erik Jakob Ekman (1842-1915) ledelsen. Han så mere principielt på nyevangelismens dilemma. For ham var spørgsmålet: en menighed af troende eller ikke. For ham var valget enkelt. Det var det også i forholdet til baptisterne. Ville de tilslutte sig, var de velkomne. Hvis de ikke ønskede at være med, ville nyevangelismens venstre realisere den troende menighed. I løbet af det kommende år udfoldede Ekman i et tidsskrift, hvad han forstod ved den bibelske forståelse af en menighed. Da så han sådan på virkeligheden, at nyevangelismens reelle problem var at udfolde den bibelske menighedsforståelse. Da finder han argumenter for sit kirkesyn både i Bibelen og i de lutherske bekendelsesskrifter. Kirken, menigheden er de troende. Det var kirkens umistelige væsen. En "kyrka" som Svenska Kyrkan er en "världskyrka" (Walan 1978, 43). Den har som medlemmer til og med ateister, som fornægter Gud og kirken. Disse mennesker kan i henhold til gældende lov end ikke udtræde af kirken. En sådan "kyrka" kan ikke være Kristi kirke. Kristi kirke må nemlig være de helliges fællesskab. Som sådan er den synlig, en by på bjerget. Kristi kirke må udøve

kirketugt. Hvis onde mennesker og hyklere sniger sig ind i kirken, må menigheden, "när deras ondska och skrymteri varda uppenbara, från sig avlägsna sådana för att ej ådraga sig Herrens dom" (Walan 1978, 43).

Skulle derimod de troende, de som udgør den sande kirke, blive drevet ud af kirken, tager de kirken med sig. For de troende er netop kirken, og denne kirke er synlig. En blandet kirke, en *ecclesia mixta*, bestående af troende og ikke-troende, har derimod ingen støtte i Skriften. Den troende menigheds kirkesyn udfoldede Ekman i løbet af 1877 og 1878 i en række artikler. For ham var det klart, at kirken måtte synliggøres (Walan 1978, 43).

På prædikantmødet sommeren 1877 var problemet om menigheden løst. Det blev tydeligt, da man diskuterede spørgsmålet: "Vad är en Kristi församling, och hur bör den vara ordnad?" Ud fra både NT og de lutherske bekendelsesskrifter begrundede man nu kirkesynet om den troende menighed. Man betegnede begrebet "osynlig kyrka" som ubibelsk. Waldenström formulerede sit indlæg sådan: "Talet om den osynliga kyrkan kom icke upp förrän på en tid, då kyrkan verkligen började bli osynlig på jorden, och ingen kunde säga, var hon fanns" (Walan 1978, 43). I denne situation syntes kirkesynet ikke længere at være et teoretisk spørgsmål for nyevangelismens venstrefløj. Linjen for handling var også klar. Man måtte gå i gang med at realisere kirken, synliggøre den ved at bringe de troende sammen. Prædikantmødet nedsatte en komité, der fik til opgave "att utarbete ett förslag till en församlingsordning efter Guds ord samt vidtaga åtgärder för bildande av ett predikantseminarium" (Walan 1978, 44). I denne komité blev både Waldenström og Ekman medlemmer. Spørgsmålet om at danne et prædikantseminarium var en naturlig konsekvens af bevægelsens fremtidsperspektiv. Man havde ikke bare til hensigt at organisere lokale menigheder af troende, men man ønskede også et organisatorisk fællesskab af disse lokale menigheder på landsplan for at kunne drive evangelisation i stor stil. Den nedsatte komité udarbejdede i løbet af efteråret og vinteren et "Förslag till församlings-Ordning", som blev publiceret i februar 1878. Her fremstillede man i 12 artikler og med henvisning til 200 skriftsteder synet på en menighed. De lutherske bekendelsesskrifter havde man nu lagt bag sig. Man ville alene støtte sit menighedssyn på Bibelen. I forslaget fremgår det klart, at man definerer kirken, menigheden, på en dobbelt måde: dels som "de heligas samfund eller samfundet av alla dem, som äro i Kristus" og dels som "en förening av kristna på en viss ort" (Walan 1978, 44). At menigheden i denne sidste betydning skulle være synlig, blev udtalt meget klart. Samtidig tog man afstand fra den opfattelse, at menigheden kunne holdes ren, selv om man skulle udøve kirketugt. Frimenighedens ide fik således i februar 1878 i nyevangelismens venstre klare og tydelige begrundelser med henvisning til Skriften. Det medførte med andre ord, at man nu definitivt tog afstand fra det kirkesyn, som den ældre nyevangelisme byggede på. Dermed opstod spørgsmålet, hvordan man skulle se på den institution, som Svenska Kyrkan udgjorde, den institution som man nu underkendte som kirke. Man tilsluttede sig Uppsala professoren O.F. Myrbergs ord: "Svenska Kyrkan er en *mänsklig interimsanstalt* till förmedlande av tillträdet till kristendomen för folken på jorden ... men icke ett med Kristi kyrka och församling" (Walan 1978, 44-45).

Den fortsatte udvikling i kirkesynet blev forholdsvis ukompliceret med udgangspunkt i det grundsyn, at menigheden er de troende. Derimod medførte kirkesynet et internt opgør mellem nyevangelismens venstre og baptisterne. Prædikantmødekomitéens vision havde været at forene alle troende undtagen den konservative gren af nyevangelismen, der ville fastholde den lutherske

bekendelse og dermed den klassiske forståelse af forsoningen. Den vision ville indebære, at man skulle skabe en kirkeordning, som både baptister og barnedøbende kunne finde sig hjemme i. Det viste sig i løbet af foråret og sommeren 1878 at være umuligt. Diskussionen kom især til at dreje sig om artikel tre i forslaget til kirkeordning: "Församlingen upptager vidare till medlemmer sådana, som tro på Kristus och äro döpta vare sig såsom barn eller såsom äldre" (Walan 1978, 46). Baptisterne ville ikke indgå i et menighedsfællesskab med den formulering, da de mente, at de dermed ville svigte det syn på troendes dåb, som var grundlaget for deres menighedssyn, og som de mente, var det bibelsk rigtige. I den situation drog Waldenström den konklusion, at det bedste for at undgå at gøre dåben til et menighedssplittende emne ville være helt at undgå at nævne dåben. Dermed ville sådanne som kvækerne, der ikke har nogle sakramenter, kunne blive medlemmer af det kristne menighedsfællesskab eller kirkesamfund, man var ved at etablere. Waldenström foreslog følgende formulering: "Församlingen mottager till medlemmar sådana som tro på Kristus" (Walan 1978, 47). Der blev også fremsat flere andre forslag, men til sidst sejrede Waldenströms forslag. Man definerede menigheden som forsamlingen af dem, der tror på Kristus, men uden at sige noget om dåben. Det betød, at nyevangelismens venstre i menighedssynet gav afkald på at mene noget om dåben. Sagt anderledes: Svenska Missionsförbundet blev oprettet som den logiske konsekvens af uenighed i nyevangelismen med hensyn til 1. Forståelsen af forsoningen: Skulle man bygge på den bibelsk-luthersk-rosenianske forståelse af forsoningen eller på den subjektive forsoningslære. 2. Synet på de lutherske bekendelsesskrifter. Skulle Bibelen være øverste norm, men hvor de lutherske bekendelsesskrifter også havde autoritet, idet de var underordnet Bibelen, eller skulle man se bort fra de lutherske bekendelsesskrifter og alene bygge på Bibelen. 3. Synet på nadveren. Skulle nadveren forvaltes af bibeltro, ordinerede præster, eller havde lægmænd samme ret som ordinerede præster til at forvalte nadveren. 4. Synet på kirken. Skulle man fortsat arbejde og drive mission i en ecclesiola (EFS) i samarbejde med en ecclesia (Svenska Kyrkan) eller skulle man bryde med nyevangelismens hidtidige kirkesyn og konsekvent arbejde for frimenigheder. På alle fire punkter var nyevangelismens venstre parat til at bryde med den hidtidige historie, men uden at have formuleret et dåbssyn. I selve etableringen af Svenska Missionsförbundet var Ekman den drivende kraft (Ekman 1900, 1558-1564; Ekman & Ollén 1922, 912-1048; Andersson 1928 I. 1928 II. 1929 III; Bredberg 1948, 353-408; Bredberg & Lövgren 1953; Westin 1956, 92-136; Walan 1964, 215-222; Walan 1978, 13-48; Larspers 2020).

Konklusion

Baggrunden for nyevangelismen var den engelske vækkelses frugter i Sverige med dannelsen af *Evangeliska Sällskapet* i 1808 til traktatspredning og *Svenska Bibelsällskapets* etablering i 1815 til bibelspredning. Endelig var metodistpræsten George Scott en vigtig forudsætning for nyevangelismen ved sit engagement i traktat- og bibelspredning, ved sit arbejde for ydre mission og ved at etablere bladet *Pietisten*. Men Rosenius bar nyevangelismen frem som redaktør af *Pietisten*, som prædikant, som brevskriver og som rådgiver for de vakte. Waldenström efterfulgte i 1868 Rosenius som redaktør af *Pietisten*, men 10 år senere splittede han nyevangelismen og dannede sammen med Ekman *Svenska Missionsförbundet*. Waldenström fik en akademisk uddannelse både i de klassiske sprog og i teologi, som han afsluttede som fil.dr. I studietiden havde Waldenström et nært fællesskab med Rosenius, som han åndeligt set blev stærkt præget af. Som redaktør af

Pietisten blev Waldenström en af lederne af nyevangelismen. En teologisk drøftelse med et par præstekolleger førte Waldenström til en kritisk holdning til den lutherske bekendelse og en ny læsning af Bibelen, så han forlod den bibelsk-luthersk-rosenianske forsoningslære og i stedet tilsluttede sig den subjektive forsoningslære. Waldenströms udgave af den subjektive forsoningslære var i klar modstrid med den bibelsk-luthersk-rosenianske forsoningslære og udløste en heftig strid og debat inden for nyevangelismen. Under denne strid udfoldede Waldenström sine oratoriske og taktiske evner ved i striden om forsoningen tillige at gøre sig til en varmhjertet fortæller for både lægmandsforkyndelse og lægmandsnadver i stedet for det, han kaldte underdanighed for den præstestyrede og bureaukratiske svenske lutherske kirke. Waldenströms stærke fokus på lægmandsforkyndelse og lægmandsnadver gav ham en stor folkelig gennemslagskraft og folkelig opbakning. Debatten om forsoningen, de lutherske bekendelsesskrifters stilling, lægmandsnadver og forståelsen af, hvad en menighed er inden for nyevangelismen, resulterede i bevægelsens sprængning og dannelsen af *Svenska Missionsförbundet* i 1878.

Litteraturliste

- Ahnquist, M.J. 1972. *Gerhard Gerhardsson, Johan Zakrisson. Nyläsarväckelsen 1815-1923*. Umeå: Larsson & Co:s Tryckeri.
- Andersen, Finn B., oversat og tilrettelagt. 2018. *De evangelisk-lutherske Bekendelsesskrifter, Konkordiebogen*. København: Books on Demand GmbH.
- Andersen, J. Oskar. 1921. *Festskrift i Anledning af Det danske Missionselskabs Hundrede-Aars-Jubilæum*. København: I Hovedkommission hos O. Lohse.
- Andersen, J. Oskar. 1929. *Kirke-Leksikon for Norden IV*. København: H. Hagerups Forlag.
- Andersson, Axel. 1923 I. 1928 II. 1929 III. *Svenska Missionsförbundet. Dess uppkomst och femtioåriga verksamhet* Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Anshelm, Carl. 1930 I. 1935 II. 1957 III. *Peter Fjellstedt*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Arvastson, A. og C.-G. Andrén. 1967. *Bibeln i blickpunktet. Svenska bibelsällskapets historia speglad i högtidstalen 1816-1965*. Stockholm: Diakonistyrelsen.
- Askmark, Ragnar. 1949. *Ämbetet i den svenska kyrkan i reformationens, ortodoxiens och pietismens tänkande och praxis*. Lund: CWK Gleerups Förlag.
- Asschenfeldt-Hansen, C. 1892a. *Kirkehistorie for Menigheden*. Andet bind.
- Asschenfeldt-Hansen, C. 1892b. *Kirkehistoriske Smaaskrifter*. Kjøbenhavn: Karl Schönbergs Boghandel.
- Aulén, Gustaf. 1927. *Den kristna Guds bilden genom seklerna och i nutiden*. En konturteckning. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Aulén, Gustaf. 1930. *Den kristna försoningstanken*. Huvudtyper och brytningar. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Aulén, Gustaf. 1946. *Dogmhistoria*. Den kristna lärobildningens utvecklingsgång från den efterapostoliska tiden till våra dagar. Stockholm: Svenska Bokförlaget.
- Balling, J.L. og P.G. Lindhardt. 1979. *Den nordiske kirkes historie*. Fjerde omarbejdede udgave. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.

- Bebbington, D.W. 2002. *Evangelicalism in modern Britain*. A history from the 1730s to the 1980s. London & New York: Routledge.
- Berntson, Martin, Bertil Nilsson, Cecilia Wejryd. 2012. *Kyrka i Sverige*. Introduktion till svensk kyrkohistoria. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Bexell, Oloph. 2003. *Sveriges kyrkohistoria 7*. Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid. Stockholm: Verbum.
- Bexell, Oloph. 2016. "Rosenius i framtiden – några forskningsfrågor efter 200 år" i *Carl Olof Rosenius. Teolog, författare, själavårdare*, redigeret af LarsOlov Eriksson og Torbjörn Larspers. Skellefteå: Artos & Norma, 231-244.
- Blomgren, Josef. 1946. *Oscar Ahnfelt*. Sveriges aandelige troubadour. København: O. Lohses Forlag.
- Bredberg, W. 1938. *P.P. Waldenströms brev 1858-1882*. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Bredberg, William. 1948. *P.P. Waldenströms verksamhet till 1878*. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Bredberg, William og Oscar Lövgren. 1953. *Genom Guds nåd*. Svenska Missionsförbundet under 75 år. Stockholm: Missionsförbundets Förlag.
- Bring, Ragnar. 1929. *Dualismen hos Luther*. Lund: Håkan Ohlssons Boktryckeri.
- Bring, Ragnar. 1950. *Kristendomstolkningar*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Brännström, Claus. 1994. *Peter Fjellstedt. Mångsidig men entydig kyrkoman*. Uppsala: Svenska Institutet för missionsforskning.
- Dahlberg, Nils. 1968. *Din tillgivne C.O. Rosenius*. Några Rosenius-brev för första gången publicerade och kommenterade. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Danbort, Erling. 1947. *Misjonstankens gjennombrudd i Norge*. Bind I. Misjonsappellens tid 1800-1830. Oslo: Egede Institutet.
- Diesen, Ingulf. 1980. *Veiryddere*. Oslo: Ansgar Forlag.
- Drake, A. og J.A. Borgström. 1898. *Svenska Baptisternas Historia*. Stockholm: Baptistmissionens Förlags-expedition.
- Edquist, Carl. 1917. *Läseriet i Skelleftebygden under 1800-talet*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Einarsson et al. red. 2018. *Hus i Guds tjänst*. Missionshusenes historia inom Evangelisk Luthersk Mission Syds verksamhetsområde. Stockholm: BV-Förlag.
- Ekman, E.J. 1896. *Den Inre Missionens Historia*. Första delen 18:de århundradet till 1840. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.
- Ekman, E.J. 1898. *Den Inre Missionens Historia*. Andra delen förra hälften. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.
- Ekman, E.J. 1898a. *Den Inre Missionens Historia*. Andra delen senare hälften. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.
- Ekman, E.J. 1900. *Den Inre Missionens Historia*. Tredje delen förra hälften. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.

- Ekman, E.J. 1902. *Den Inre Missionens Historia*. Tredje delen senare hälften. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.
- Ekman, E.J. Ny, reviderad upplaga utarbetad av N.P. Ollén. 1921. *Inre Missionens Historia*. Första och Andra delarna. Jönköping: H. Halls Boktryckeri-Aktiebolags Förlag.
- Ekman, E.J. Ny, reviderad upplaga utarbetad av N.P. Ollén. 1922. *Inre Missionens Historia*. Tredje delen. Jönköping: H. Halls Boktryckeri-Aktiebolags Förlag.
- Eriksson, LarsOlov. 2021. "Några rosenianska familjbrev" i *Kretsen kring Rosenius*. Släkten, vännerna och breven, redigeret af Daniel Lindmark. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 93-124.
- Erlandsson, Seth. 1974. *Rosenius och kyrkofrågan*. Lanskröna: Bokförlaget Per Jönsson.
- Furberg, Tore. 1962. *Kyrka och Mission i Sverige 1868-1901*. Uppsala: Svenska Institutet för Missionsforskning.
- Fält, Helmer. 1967. *Separatismen i Orsa 1850-1860*. Stockholm: Diakonistyrelsens Bokförlag.
- Gidlund, Martin. 1955. *Kyrka och väckelse inom Härnösands stift från 1840-talet till omkring 1880*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.
- Gladh, Henrik. 1953. *Lars Vilhelm Henschen och religionsfrihetsfrågan till 1853*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.
- Grane, Leif. 1964. *Pierre Abélard*. Filosofi og Kristendom i Middelalderen. København: Gyldendal.
- Grane, Leif. 1976. *Den danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter*. København: Det Danske Bibelselskab.
- Granquist, Mark. 2016. "Rosenius in Amerika" i *Carl Olof Rosenius. Teolog, författare, själavårdare*, redigeret af LarsOlov Eriksson og Torbjörn Larspers. Skellefteå: Artos & Norma.
- Gustafsson, Sven. 1962. *Nyevangelismens kyrkokritik*. Lund: Gleerups Förlag.
- Gustafsson, Per Erik. 1963. *Hans Henrik von Essen och Den nyevangeliska kolportörsverksamheten*. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Hagen, Ellen. 1936. *Hernhard Wadström*. Präst – Skriftställare – Människovän. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Hansson, Sven. 1980. *Uppsalateologerna och Svenska kyrkan 1840-1855*. Uppsala Universitet Teologiska institutionen.
- Henning, Karl. 1881. *Johan Conrad Dippels vistelse i Sverige samt Dippelianismen i Stockholm 1727-1741*. Uppsala: Akademiska Boktryckeriet.
- Hofgren, Allan. 1956. *Med Gud och hans vänskap*. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen genom 100 år. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Hofgren, Allan. 1988. *EFS Rötter eller De trodde och vågade*. Uppsala: EFS-förlaget.
- Hofgren, Allan. 2006. "Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen – de första 100 åren" i *I detta tecken*. Avesta: EFS Läser.
- Holmgren, John. 1948. *Norrlandsläseriet*. Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelsens Bokförlag.
- Holmquist, Hjalmar. 1923. "C.O. Rosenius' universitetsår", i *Studier tillägnade Magnus Pfannenstill*. Lund: Gleerup, 62-75.
- Holmquist, Hjalmar. 1939. "Från regeringsformen till Rosenius" i *Till Gustaf Aulén*. Forskaren, läraren, vännen med tacksam hyllning på 60-årsdagen. Lund: Svenska Kyrkans Diakonistyrelsens Bokförlag, 117-135.

- Holmquist, Hjalmar. 1940. "Från Reformationen till romantiken" i *Handbok i Svensk Kyrkohistoria* 2. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Holmquist, Hjalmar. 1941. "Från romantiken till världskriget" i *Handbok i svensk kyrkohistoria* 3. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Holmquist, Hjalmar og Jens Nørregaard. 1963. *Kirkehistorie* I. Oldtid og middelalder. Tredie omarbejdede udgave. København: J.H. Schultz Forlag.
- Holmquist, Hjalmar og Jens Nørregaard. 1951. *Kirkehistorie* III. Det nittende aarhundrede. Anden omarbejdede udgave. København: J.H. Schultz Forlag.
- Hylleberg, Bent & Bjarne Møller Jørgensen. 1989. *Et kirkesamfund bliver til*. Danske baptisters historie gennem 150 år. Holbæk: Føltveds Forlag.
- Hägglund, Bengt. 1959. *De Homine*. Människouppfattningen i äldre luthersk tradition. Lund: CWK Gleerup.
- Hägglund, Bengt. 1984. *Teologins historia*. En dogmhistorisk översikt. Malmö: Liber Förlag.
- Hässleholms och Nordöstra Skånes Missionsföreningar. 1929. *Några drag ur Redaktören J. Wittanders liv och verksamhet*. Hässleholm: Missionsbladets Expedition.
- Højlund, Asger Chr. 2013. "Hvad er da et menneske? Menneskets gudbilledlighed og synden" i *Fri och bunden*. En bok om teologisk antropologi redigeret af Johannes Hellberg, Rune Imberg, Torbjörn Johansson. Göteborg: Församlingsförlaget, 237-261.
- Imberg, Rune & Arthur Einarsson (red.). 2011. *I Jesu spår*. Evangelisk Luthersk Mission–Bibeltrogna Vänner 1911– 2011. Stockholm: BV-Förlag.
- Jacobsson, Nils. 1908. *Den svenska herrnhutismens uppkomst*. Uppsala: W. Schultz.
- Jarlert, Anders. 2001. *Sveriges kyrkohistoria*. 6. Romantikens och liberalismens tid. Stockholm: Verbum.
- Jensen, Jens. 2020. "Chr. Bau og rosenianismen i Slesvig" i *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, redigeret af Lars Brixen. Rønne: ELM-Forlag, 225-342.
- Johansson, Axel. 1939. "Anteckningar till Waldenströms teologi. I anslutning till hans produktion omkring 1880" i *Till Gustaf Aulén*. Forskaren, läraren, vännen med tacksam hyllning på 60-årsdagen. Lund: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 117-135.
- Johansson, Sam. A. 1911. *Ur minnet*. Skildringar och erfarenheter från den andliga brytningstiden i vårt land under midten och senare hälften af förra århundradet. Eksjö: Smålands-Tidningens Förlag.
- Järpemo, Sture. 1977. *Väckelse och kyrkans reform*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Kjöllerström, Sven (red.). 1971. *Den svenska kyrkoordningen 1571, jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*. Lund: Håkon Ohlsson.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2016. "Carl Olof Rosenius' teologi med særligt henblik på hans kirkesyn" i *Dansk Teologisk Tidsskrift* 79. årg., 22-40.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2017. "Rosenius som bruger og formidler af Luther" i *Dansk Tidsskrift for Teologi og kirke* 44. årg., 249-269.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2020. "Rosenianismens indgang i det danske vækkelseslandskab" i *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, redigeret af Lars Brixen. Rønne: ELM-Forlag, 12-77.

- Kofod-Svendsen, Flemming. 2020. "Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening" i *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, redigeret af Lars Brixen. Rønne: ELM-Forlag, 126-184.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2021. "Carl Olof Rosenius og Oscar Ahnfelt" i *Kretsen kring Rosenius. Släkten, vännerna och breven*, redigeret af Daniel Lindmark. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 65-92.
- Kyrko-Lagen af 1686* och Kongl. Förordningen samt anordningar, direktiver m.m., der forklarer, kommenterer og uddyber selve *Kyrko-Lagen*. Uppsala: Tryck hos Leffler och Sebell.
- Kaas, Ebbe. 2013. *Forbindelse med Skåne*. To artikler om den rosenianske vækkelse i årene 1850-1900. Brændstrup: Forlaget Timekær.
- Kaas, Ebbe. 2020. "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark etableres" i *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, redigeret af Lars Brixen. Rønne: ELM-Forlag, 79-125.
- Larspers, Torbjörn. 2003. *Ledning av väckelserörelsen. Den nyevangeliska rörelsens missionsföreningars relation till Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen 1840- ca 1890 tolkad ur ett regionalt perspektiv*. Uppsala: utryckt lic. afhandling. Teologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Larspers, Torbjörn. 2010. "'Dina aktier noteras nu mycket högt på skånebörsen'. Roseniansk bibelsynsstrid ur sydsvensk perspektiv 1908-1916" i *Den rosenianska väckelserörelsen cirka 1890-1920 och bildandet av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner 1911*, redigeret af Larspers och Imberg. Uppsala: EFS og ELM-BV.
- Larspers, Torbjörn. 2012. *Konfessionalitet och medbestämmande*. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens struktur och den nyevangeliska väckelserörelsens regionale nivå fram till 1922. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Larspers, Torbjörn. 2014. "Hvar skall jag gå i kyrkan i Amerika?" i *Kyrkohistorisk Årsskrift*, 27-64.
- Larspers, Torbjörn. 2016. "Verksamhet bland svenska utvandrare" i *Det stora uppdraget*. EFS mission 1866-2016 redigeret af Klas Lundström & LarsOlav Eriksson. Klippan: EFS läser, 322-325.
- Larspers, Torbjörn. 2020. *Socken, kyrkoförsamling, missionsförsamling. Kristen kultur och gemenskap i Siljansbygden 1862 ca 1920*. Skellefteå/Uppsala: Artos Academic. Artos & Norma bokförlag. Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen. II: 79.
- Lausten, Martin Schwarz. 1987. *Danmarks kirkehistorie*. 2. udgave. København: Gyldendal.
- Lenhammar, Harry. 1981. *Budbäraren, Pietisten och Församlingsbladet*. Studier i svenska religionsperiodika. Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen.
- Lenhammar, Harry. 2000. *Sveriges kyrkohistoria*. 5. Individualismens och upplysningens tid. Stockholm: Verbum.
- Leufvén, Edv. 1920. *P. Waldenström som predikant*. Uppsala: J.A. Lindblads Förlag.
- Levander, Eskil, red. 1931. *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen genom 75 år. Jubilæumsskrift 1856-1931*. I. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Lindgren, J.A. 1879. *Bidrag till Den Svenska Pietismens Historia*. I. Pietismen i Stockholm 1702-1721. Uppsala: Akademiska Boktryckeriet.

- Lindmark, Daniel. 2021. "Nitton brev från Carl Olof Rosenius till Lars Petter Wåhlin 1848-1963" i *Kretsen kring Rosenius*. Släkten, vännerna och breven, redigeret af Daniel Lindmark. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 193-227.
- Lodin, Sven. 1933. *Carl Olof Rosenius i unga år*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Lodin, Sven. 1956. *C.O. Rosenius hans liv och gärning*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Lundergaard, Jens. 2019. "När Rosenius kom till byn" i *Vittsjö Hembygdsförenings årsskrift*.
- Lundström, Klas & Lars Olov Eriksson, red. 2016. *Det stora uppdraget*. EFS mission 1866-2016. Klippan: EFS läser
- Luther, Martin. 1963. "Den tyske messe" i *Luthers skrifter i udvalg 2*. Skrifterne om Kirke og Gudstjeneste. København: G.E.C. Gads Forlag.
- Luther, Martin. 1981. "Store Galaterbrevskommentar I" i *Martin Luther Skrifter i udvalg*. København: Credo Forlag.
- Luther, Martin. 1984. *Herdabrev till de böhmiska bröderna om rätta sättet att förordna och tillsätta församlingens herdar*. Stockholm: BV-Förlag.
- Lövgren, Oscar. 1965. *Lina Sandell*. Stockholm: Gummessons Bokförlag.
- Lövgren, Oscar. 1966. *Oscar Ahnfelt*. Sångare och folkväckare i brytningstid. Stockholm: Gummessons Bokförlag.
- Marklund, Göran. 1990. *Väckelsen Var Våldig*. Uppsala: EFS förlaget.
- Martling, Carl Henrik. 1958. *Nattvardskrisen i Karlstads stift under 1800-talets senare hälft*. Lund: Gleerups Förlag.
- Martling, Carl Henrik. 1965. "Rite vocatus – publice docere" i *Till Bo Giertz 31 augusti 1965*, redigeret af Carl Henrik Martling et al. Uppsala: Merkantil-Tryckeriet, 190-204.
- Moberg, Amy & Lina Sandell. 1868. *Teckning af Carl Olof Rosenii lif och verksamhet, hans wänner tillegnad*. Stockholm: Tryckt hos A.L. Norman.
- Mäkelä, Raimo. 2008. "Et særdeles herlys: Lov og evangelium hos Carl Fr. Wisløff" i *Teologen Carl Fr. Wisløff*. En antologi hundre år etter hans fødsel, redigeret af Sverre Bøe. Oslo: FMH-forlaget.
- Møller, Chr. 1873. *Lektor Waldenströms försoningslära samt hans 'Hwar står det skrifwet?' Skärskådade wid Guds ords ljus*. Stockholm: A.L. Normans Förlags-Expedition.
- Møller, Chr. 1876. *Antingen – Eller. En röst till det svenska Zion med anledning af striden om Gud, Christus och försoningen*. Malmö: C.A. Andersson & C:S Boktr.
- Newman, Ernst. 1931. "*Hedbergianismen*" i Sverige. Åbo akademi.
- Newman, Ernst. 1932. *Den Waldenströmska Försoningsläran i historisk belysning*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Newman, Ernst. 1932a. *Svensk högkyrklighet, Lågkyrklighet och Frikyrklighet*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Newman, Ernst. 1937. *Evangeliska Alliansen*. En studie i protestantisk enhets- och frihetssträvan. Lund: C.W.K. Gleerups Förlag.
- Newman, Ernst. 1939. *Gemenskaps- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809-1855*. Lund: C.W.K. Gleerups Förlag.

- Nordberg, Albert. 1936. *Olof Palmgren*. En norrbottnisk läsarechef. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Nordbäck, Carola. 2004. *Samvetets röst*. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige. Umeå: Institutionen för historiska studier, Umeå Universitet.
- Nordlander, Agne. 1982. *Korsets mysterium*. Stockholm: EFS förlaget.
- Nygren, Anders. 1932. *Försoningen*. En Gudsgärning. Stockholm: Sveriges Kristliga Studentrörelses Bokförlag.
- Nygren, Anders. 1932a. *Urkristendom och Reformation*. Skisser till Kristendomens Idéhistoria. Lund: C.W.K. Gleerups Förlag.
- Nygren, Anders. 1947. *Den Kristna Kärlekstanken genom tiderna I*. Tredje upplagan. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Nygren, Anders. 1947. *Den Kristna Kärlekstanken genom tiderna II*. Andra upplagan. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Nygren, Tomas. 2007. *Lag och evangelium som tal om Gud – en analys av synen på lag och evangelium hos några nutida lutherska teologer: Pannenberg, Wingren och Scaer*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Nyrén, Bernhard. 1928. *P.P. Waldenströms Minnesanteckningar 1838-1875*. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Olafsson, Felix. 1989. *Ebenezer Henderson – Bibelselskabets stifter*. København: Det Danske Bibelselskab.
- Ollén, N.P. 1917. *Paul Peter Waldenström*. En levnadsteckning. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Olsson, Carl. 1928. *Försoningen enligt C.O. Rosenius och P. Waldenström*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Palmqvist, Arne. 1964. *De aktuella kyrkobegreppen i Sverige*. En undersökning med särskild hänsyn till problemet kyrka och stat. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Pedersen, Finn Rønn. 1990. *C.O. Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse – lærte C.O. Rosenius verdens-retfærdiggørelse?* København: Nemalah 3-4.
- Persson, Joseph. 1944. *Oscar Ahnfelt*. Sveriges "andliga trubadur". Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Pieper, Franz. 1946. *Christliche Dogmatik*, umgearbeitet von J.T. Mueller. St. Louis: Evangelisch-Lutherischen Synode von Missouri.
- Pieper, Francis. 1951. *Christian Dogmatics Volume II*. Saint Louis: Concordia Publishing House.
- Pieper, Franz. 1985. *Kristen dogmatik*. Uppsala: Bokförlaget pro Veritate.
- Pleijel, Hilding. 1925. *Herrnhutismen i Sydsverige*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Pleijel, Hilding. 1935. *Der schwedische pietismus in seinen beziehungen zu Deutschland*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Pleijel, Hilding. 1938. *Das kirchenproblem der brüdergemeine in Schweden*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Pleijel, Hilding. 1970. *Hustavlans värld*. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige. Stockholm: Verbum.

- Prenter, Regin. 1955. *Skabelse og genløsning*. Dogmatik. København: G.E.C. Gads Forlag.
- Prenter, Regin. 1964. *Kirkens tro*. København: Lohses Forlag.
- Prenter, Regin. 1978. *Kirkens lutherske bekendelse*. En aktuel theologisk udlægning af den Augsburgske Bekendelse. Fredericia: Udvalget for konvent for kirke og teologi.
- Radler, Aleksander. 1995. *Kristendomens idéhistoria*. Från medeltiden till vår tid. Lund: Studentlitteratur.
- Rasmussen, N.O. 1979. *C.O. Rosenius. Guds udvalgte redskab*. Rønne: ELM.
- Ribbner, Torvald. 1957. *De svenska traktatsällskapen 1808-1856*. Lund: CWK Gleerup.
- Rodén, Nils. 1938. "Herrnhutismen i Norrland" i *Kyrkohistorisk Årsskrift*, 160-204.
- Rodén, Nils. 1941. *Herrnhutiska och Nyevangeliska väckelserörelser i Linköpings stift intill 1856*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Rodén, Nils. 1942. *Det norrländska nyläseriets uppkomst*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Rodén, Nils. 1943. *Folkväckelsens förelöpare*. Jönköping: Halls.
- Rodén, Nils. 1952. *Den evangeliska väckelsen i Kalmar län till Greve A. Stackelbergs död (1871)*. Norrköping: Aktiebolaget Trycksaker.
- Rodén, Nils. 1961. *Hans Jacob Lundborg*. En pil på Herrens båge. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Rosendal, Gunnar. 1930. *Upplösningen av det juridiska föreställningskomplexet i evangelisk teologi*. En studie i försonings- och rättfärdiggörelselärens historia. Lund: Håkan Ohlssons Boktryckeri.
- Rosenius, C.O. 1868. *Bref i Andliga Ämnen*. Stockholm: Tryckt hos A.L. Norman.
- Rosenius, C.O. & P. Waldenström. 1870. *Predikningar öfver Svenska Kyrkans Nya Högmessotexter*. Första Årgången, Första Delen. Stockholm: Tryckt hos A.L. Norman.
- Roswall, Samuel. 1985. *En banebryder*. En bog om Chr. Møller – Luthersk Missionsforenings første leder og den historie han blev en del af. Hillerød: Dansk Luthersk Forlag.
- Sandewall, Allan. 1952. *Separatismen i övre Norrland 1820-1855*. Uppsala och Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.
- Sandewall, Allan. 1954. *Separatismen i övre Norrland efter 1855*. Uppsala Universitets årsskrift 1954: 1.
- Sandewall, Allan. 1961. *Konventikel- och sakramentsbestämmelsernas tillämpning i Sverige 1809-1900*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri Aktiebolag.
- Schultess, Paul Ferdinand. 1914. *Förteckning över svenska tidskrifter och artiklar rörande striden i försoningsfrågan udg. i anledning av P. Waldenströms 75 årsdag*. Stockholm.
- Sondén, Per. 1931. *Biskop Anders Fredrik Beckman*. Hans levnadslopp och verksamhetsfält. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Stephenson, George M. 1932. *The religious aspects of swedish immigration*. A study of immigrant churches. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Stiftelsens Styrelse. 1906. *Evang. Fosterlands-Stiftelsens 50-åriga verksamhet 1856-1906*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Styrelsen. 1955. *Kristliga Ungdomsförbundet i Sydsverige under 50 år*. Hässleholm.

- Styrelsens Kommitterade. 1959. *Strödda drag ur Hässleholms Missionsförenings 100-åriga verksamhet*. Hässleholm. Svantessons Boktryckeri.
- Sundkler, Bengt. 1937. *Svenska Missionssällskapet*. Missionstankens genombrott och tidigare historia i Sverige. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Svaabeck, Martinius, Andreas Rønne og Christian Vestergaard (red.). 1922. *Luthersk Missionsforening 1868-1918*. Rønne: LM.
- Sällskapet Styrelse. 1961. *Missionssällskapet Bibeltrogna Vänners historia under tiden 1911 –1961*. Stockholm: Norrmalms-Tryckeriet.
- Sällskapet Styrelse. 1986. *Guds ord och löfte skall bestå*. Jubilæumsskrift utgiven av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänners styrelse vid sällskapet 75-årsjubilæum. Stockholm: BV. Utgifvarne. 1916. *Anders Wibergs lif och verksamhet*. Andra genomsedda och tillökade upplagan. Stockholm: Tryckningskommitténs Förlagsexpedition.
- Vigilius, Mikkel. 2005. *Kirke i kirken*. Luthersk vækkelses-kristendom – fra kirkelig bevægelse over organisation til kirkeligt opbrud.
- Wadström, B. 1900. *Ur Minnet och Dagboken*. Första delen. Tredje, öfversedda och tillökade upplagan. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Wadström, B. 1909. Några blad ur Evang. Fosterlands-Stiftelsens Historia. Stockholm: Axel Wallén & C:o Förlag
- Walan, Bror. 1964. *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*. En studie i den nyevangeliska rörelsens sprängning och Svenska Missionsförbundets utveckling till o. 1890. Stockholm: Gummessons Bokförlag.
- Walan, Bror. 1978. *Året 1878. Waldenströmföreläsningarna 1977*. Stockholm: Gummessons Bokförlag.
- Waldenström, P. 1873. *Om försoningens betydelse*. Stockholm. 2. uppl. s.å. Chikago s.å.
- Waldenström, P. 1937. *Brukspatron Adamsson eller Hvar bor du?* Åttonde upplagan. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Waldenström, P. 1938 [1. udgave 1914]. *Biblisk Troslära*. Fjärde upplagan. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Waldenström, P. 1940. *Godsejer Adamsen eller Hvor bor du?* Skjern: Evg. Luth. Missionsforenings Forlag med lærer Mads Toft, Skjern, som oversætter. Bogen havde tidligere været udgivet på dansk i 1870, hvor sognepræst Wahl, Øster Snede, havde oversat den. Gennem den danske rosenianske vækkelse kom bogen til den tysktalende del i Lutherische Missionsverein¹⁵, hvor bogen af Chr. Bau blev oversat til tysk og udgivet med titlen *Der reiche Gutsbesitzer*. Den sidste tyske udgave udkom i 1991. Udgiverne af såvel den danske som den tyske udgave var miljøer, hvor den objektive forsoningslære stod stærkt og ikke miljøer, der senere fulgte Waldenströms subjektive forståelse af forsoningen.
- Wallgren, Erik. 1959. *Indviden och samfundet*. Bidrag till kännedomen om samfundstänkandet i Svensk Kyrkotidning 1855-1863. Lund: C W K Gleerup.
- Westin, Gunnar. 1928. *George Scott och hans verksamhet i Sverige II*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.

---

¹⁵ stiftet i 1881. Se mere: Jensen 2020, 266-282.

- Westin, Gunnar. 1929. *George Scott och hans verksamhet i Sverige I*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Westin, Gunnar. 1931. *Ur den svenska folkväckelsens historia och tankevärld II*. Brev från C.O. Rosenius till hans vänner i Amerika. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Westin, Gunnar. 1932. *Emigranterna och kyrkan*. Brev från och till svenskar i Amerika 1849-1892. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Westin, Gunnar. 1935. *Lutheraner, anglikaner, reformerta*. Uppsala. J.A. Lindblads Förlag.
- Westin, Gunnar. 1938. "P.P. Waldenström åren 1867-1868" i *Från skilda tider. Studier tillägnade Hjalmar Holmquist*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 557-585.
- Westin, Gunnar. 1949. *Svensk lutherdom i brytningstider*. Uppsala: J.A. Lindblads Förlag.
- Westin, Gunnar. 1956. *Den kristna friförsamlingen i Norden*. Frikyrklighetens uppkomst och utveckling. Stockholm: Westerbergs.
- Wikmark, Gunnar. 1941. *G.E. Beskow och nyevangelismen*. Till belysning av svenskt kyrkoliv under 1800-talets senare hälft. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Wikmark, Gunnar. 1950. *Kyrkobyggaren på Blasieholmen*. Gustaf Emanuel Beskows liv och gärning. Stockholm: Natur och kultur.
- Wingren, Gustaf. 1960. *Predikan*. En principiell studie. Andra upplagan. Lund: CWK Gleerups Förlag.
- Wisløff, Carl Fr. 1948. *Jeg vet på hvem jeg tror*. Kortfattet kristelig tros lære. Bergen: Lunde. I forordet skrev Wisløff, at han stod i stor gæld til Franz Piepers *Christliche Dogmatik* uden at kunne følge den i alt.
- Wisløff, Carl Fr. 1951. *Ordet fra Guds munn*. Homiletiske hovedspørgsmål. Oslo: Lutherstiftelsen.
- Wisløff, Carl Fr. 1993. *Fullfør din tjeneste!* Oslo: Lundfe forlag.
- Wittander, J. 1925. *Några drag ur Predikanten Nils Jönssons liv och verksamhet*. Hässleholm: Missionsbladets Expedition.
- Österlin, Lars. 1960. *Thomanders kyrkogärning*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia.
- Österlin, Lars. 1997. *Svenska kyrkan i profil*. Stockholm: Verbum.
- Åqvist, Berit (red.). 1998. *Tro Frihet Gemenskap*. Svensk baptism genom 150 år. Örebro: Bokförlaget Libris.